

„meggyőződéssel vallott zsidó voltunk mellett a magyar haza hű fiainak érezzük magunkat”

Tradíció és integráció a pécsi izraelita elemi népiskolában¹

‘We Consider Ourselves as Loyal Sons of the Hungarian Homeland alongside Our Jewish Identity’ Tradition and Integration in the Israelite Elementary School of Pécs

The aim of the study is to uncover the operation of the Israelite school of Pécs between 1852 and 1948, which played an important role in the social integration of Jews while preserving their traditions. A legal historical approach reveals the evolution of the school’s organisation, the number and denominational affiliation of its students, the professional work of its teachers, the changes in the subjects taught in accordance with the ideology of the eras, as well as the relationship with central and local Jewish and secular authorities. The research is based primarily on archival and contemporary sources.

Keywords: *israelite school, religious education, Hebrew subjects, Hungarian Jews, preserving traditions, social integration, Pécs*

1. A kutatás keretei

A zsidó kultúrát jellemezte a 18–19. századi zsidó felvilágosodást² is átható kettősség, amelynek alapjait a hagyományok, különösen a hitélet ápolása és a héber nyelv mint az ókori gyökerek és klasszikus értékek megtestesítője használatának előtérbe helyezése, valamint a környező kultúra iránti nyitottság, ahhoz való alkalmazkodás, esetünkben a magyar állam és nemzet életébe való szoros beilleszkedés jelentette.

Jelen tanulmány célja a pécsi izraelita iskola szűk százéves (1852–1948) működésének feltárása, melynek során – a fentiekkel összhangban – a hagyományok megőrzése mellett fontos szerepet játszott az intézmény a zsidók társadalmi integrációjában. Nem teológiai szempontok mentén, hanem jogtörténeti megközelítéssel tárul fel az intézményrendszer változásai nyomán az iskola szervezeti fejlődése, a tanulók számának, felekezeti hovatartozásának vizsgálata, a tanítók szakmai tevékenysége, az oktatott tantárgyak változása a korszakok ideológiájához illeszkedve, továbbá a központi és helyi, zsidó szervekkel és világi hatóságokkal való kapcsolat.

* ORCID ID: 0000-0003-4532-3199.

1 A szerző, aki 2025. június 13-án részt vett a „Párhuzamok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között IV.” című konferencián, köszöni a szerkesztőknek, hogy írásával csatlakozhatott a konferenciakötethez.

2 Bővebben lásd: BÁNYAI, Zsidó oktatásügy Magyarországon 31–40.

A kutatás forrásai között kiemelendők a pécsi izraelita hitközség történetével kapcsolatban *Schweitzer József*³ az iskolára vonatkozóan *Danziger Zsigmond* és *Kárpáti Sámuel*⁴ művei, amelyekből közvetlen képet kapunk. Ezeken felül elsődlegesen a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltárában fennmaradt iratokra⁵ támaszkodhatunk. A levéltárban a pécsi izraelita iskolára vonatkozóan mindössze 5 doboznyi irat maradt fenn, amelyből egy az iskolai anyakönyveket, egy pedig az 1946–1948 közötti iktatott iratokat tartalmazza. Az anyakönyvek az 1926–1931, az 1936–1943, valamint az 1945–1948 közötti évekre vonatkozóan állnak rendelkezésre.

2. Felekezeti iskolák a népoktatási törvényt követően

A pécsi izraelita iskola működésének megértéséhez röviden tisztázandó az a jogszabályi keret, amelyben az oktatási intézmények működtek a vizsgált korszakban. Magyarországon a népiskolai közoktatás tárgyában elfogadott 1868. évi XXXVIII. törvénycikket (a továbbiakban: népoktatási törvény) megelőzően – a felvilágosult abszolutista uralkodók kísérletein felül⁶ – kizárólag a felekezetek tartottak fenn iskolát. 1848-ban *Eötvös József* vallás- és közoktatásügyi miniszter⁷ törvényjavaslatot dolgozott ki az elemi oktatásról, amelyet az országgyűlés hosszabban tárgyalt, bár végül nem lett törvény belőle. A tervezet közös, felekezeti jellegtől mentes iskolákat állított volna fel, ugyanakkor a felekezeteket sem zárták volna el attól, hogy saját iskolákat alapíthassanak és fenntartsanak.⁸ Mindebben megjelent elvi szinten azon követelések sora, amelyek a következő évtizedekben meghatározták az oktatásügyi rendezésének irányát.

Az 1868. évi XXXVIII. tc. (ún. népoktatási törvény) megszüntette a felekezeti iskolák kizárólagosságát, innentől kezdve az állam, a községek, az egyesületek és magánszemélyek is alapíthattak és fenntarthatnak iskolát. Az ismét vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozíciót betöltő *Eötvös* szándéka ekkor sem arra irányult, hogy a közoktatás területét az egyházaktól elvonja, hanem célja a modernizáció, továbbá a hatékonyság növelése volt állami közreműködés bevonásával. A törvény alapján minden felekezeti iskola az állam felügyelete alatt állt, az állam e körben jogosult és köteles volt a felekezeti iskolákat rendszeresen ellenőrizni. Ennek megvalósítása érdekében a királyi tanfelügyelők mint állami tisztviselők ellenőrizték a törvényi feltételek betartását a felekezeti iskolákban is. Az állam a felekezeti iskolákra csak bizonyos tekintetben gyakorolt befolyást, így például az egészségügyi szempontok érvényesülésével, valamint a szorgalmi idővel kapcsolatban. Azonban ahogyan azt *Eötvös* is kifejtette, a tanítók tekintetében a felekezetek saját iskoláikban magas fokú önállósággal rendelkeztek: maguk határozhattak a tanítók felvételéről, fizetéséről, felfüggesztéséről és elbocsátásáról.⁹

A hitoktatás tekintetében kiemelendő, hogy amennyiben egy adott felekezethez tartozó gyermek – saját felekezeti iskola hiányában – egy másik felekezet iskolájába járt, a vallásoktatásról akkor is saját felekezete gondoskodott. A képviselőházi vita során *Eötvös* kifejtette, hogy szerinte

3 SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története.

4 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története.

5 MNL BAML VIII. 263. Pécsi Izraelita (Füredő Utcái) Elemi Népiskola iratai.

6 Bővebben lásd: NIKLAI, Magyar oktatásügyi igazgatás a XVIII. század végén.

7 1848. április 7. és szeptember 11., majd 1867. február 20. és 1871. február 2. között töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozíciót. BÖLÖNY, Magyarország kormányai 47–48.

8 EÖTVÖS, Kultúra és nevelés 294–296.; Az 1848. évi július hó 2-ára összehívott országgyűlés irományai 123–125.

9 EÖTVÖS, Kultúra és nevelés 414–415.

a vallásos érzület erősödése vagy gyengülése nincsen összefüggésben a felekezeti vagy a közös iskolákkal, hiszen a hittan oktatását a közös iskolában is az egyházi tanító végezné, valamint a felekezeti iskolában világi tanító is oktathatja a nem valláshoz kapcsolódó tárgyakat. Tehát a vallásos neveletésnek nem lehet gátja a közös iskola, ugyanis a vallásoktatást az egyházi tanítókra bízták. *Eötvös* összekapcsolta az állam és az egyház érdekeit a népnevelés terén: bizonyosságát fejezte ki aziránt, hogy a felekezetek lelkiismeretesen fogják megadni a diákoknak a vallásos, erkölcsös nevelést, és az állam is elismeri, hogy a szilárd vallásosság egyben polgári erény, mely buzdít a vallásos kötelezettségek mellett a haza iránti köteleességek teljesítésére is.¹⁰ A kultuszminiszter szavai ebben a korban békítő jelleggel hangzanak el, a felekezetek közötti konfliktusok rendezésének igénye áthatja a 19. század utolsó évtizedeinek politikai hangulatát, ezzel szemben néhány évtizeddel később egészen más értelmezést nyerhetnek ugyanezek a mondatok, amikor a *Horthy*-korszak vallásos-erkölcsös és hazafias nevelési eszménye és az ideológiai nevelés kerül előtérbe.

A felekezeti iskolák mellett a többi iskolában is kötelező tárgyként szerepelt a hittanóra, amelyről a felekezetek gondoskodtak a hozzájuk tartozó gyermekek számára. Megvalósítása érdekében többször készítették összeírást a tanulókról, hogy mindenki a vallásának megfelelő vallásoktatásban részesülhessen. A levéltári iratok között megtalálhatjuk ezeket az összeírásokat, amelyekben név szerint felsorolták, mely iskola mely osztályában milyen vallású gyermekek tanulnak.¹¹ A római katolikus vallásúakról ilyen összeírás külön nem készült, csupán összesítetten az egész községre vonatkozóan, ennek valószínűleg az lehet az oka, hogy mindenki más, aki nem szerepelt a névsorokban, ide tartozott, hiszen a vizsgált korszakban Baranyában ez volt többségi vallás, a felekezeten kívüliek száma pedig elenyésző volt,¹² ami a gyermekek körében nem is volt lehetséges.

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követően a polgári demokratikus kormányok ugyan meghírdették az egyházak és az állam elválasztására épülő oktatáspolitikájukat, de a rendszer stabilizálása érdekében és a felekezetekkel való kompromisszum jegyében az államosításra nem került sor.¹³ A Tanácsköztársaság idején azonban az egyházak háttérbe szorítása abban a vonatkozásban is megjelent, hogy iskoláikat ekkor államosították.¹⁴ A rendszer bukását követő vallás- és közoktatásügyi miniszter, *Huszár Károly*¹⁵ még a tanév kezdete előtt megkezdte a Tanácsköztársaság iskolákra vonatkozó rendelkezéseinek hatályon kívül helyezését, érvénytelenítette a felekezeti iskolák államosítását is, valamint körlevélben értesítette az egyházakat az állammal való viszonyuk tekintetében az 1918. október 31-i állapot visszaállításáról.¹⁶ Az államosítás kérdése 1948-ban került újra napirendre, amikor az 1948. évi XXXIII. tc. alapján a nem állami iskolákat az állam vette át.

A magyar oktatáspolitikai háttérben az 1920-as években megjelent a keresztény-nemzeti ideológia, amely a korszakban meghatározta az intézkedéseket. Az 1920. évi trianoni békeszerződésből következő területi elcsatolások következtében a közoktatási rendszer újjászervezése vált szükségessé igazgatási szempontból is, emellett az ország területi és népességbeli veszteségei következtében előálló közhangulat kellő alapot jelentett a magyarság kultúrfölényének koncepciójához mint ideológiai

10 EÖTVÖS, Kultúra és nevelés 411–414.

11 MNL BAML VI. 502. 319/1893, 448/1894, 449/1894, 510/1894, 522/1894, 523/1894, 531/1898, 532/1898.

12 Lásd: Magyarország településeinek vallási adatai (1880–1949) 58–159.

13 BENCZE – LADÁNYI, A polgári demokratikus forradalom és az egyházak 327–331.

14 Részletesen lásd: NIKLAI, Iskolák a Tanácsköztársaság idején és a baranyai felekezeti tanítók felelőssége vonása.

15 BÖLÖNY, Magyarország kormányai 1848–1975 61–62.

16 BENCZE – LADÁNYI, A Tanácsköztársaság és az egyházak 336.

hátterhez. A kultúrfölény lényege abban állt, hogy Magyarország helyzetét a környező népekkel szemben a kultúra színvonalának emelésével erősítheti meg, azaz a revíziós célok, az elszakított területekkel országhatáron kívülre került magyarok és a határon belül élő nemzetiségek megtartása, továbbá a magyar nemzet erősödése akkor lesz elérhető, ha Európa felé be tudja bizonyítani, hogy magasabb kulturális és szellemi szinten áll, mint a szomszédos országok.¹⁷

A Horthy-korszakban Klebelsberg Kunó 1922–1931 között¹⁸, Hóman Bálint egy év megszakítással 1932–1942 között¹⁹ állt a vallás- és közoktatásügyi minisztérium élén. Klebelsbergnek a trianoni káoszban kellett az iskolahálózatot újjáépítenie, míg Hóman esetében a német „III. Birodalommal” való szövetség és a világháború adta a keretet tevékenységéhez. Klebelsberg iskolaépítési intézkedései keretében – a kultúrfölény minél szélesebb körű elérése érdekében – nem csak az állami és a községi iskolákat támogatta, hanem ugyanígy a felekezetieket is. A felekezetekkel való viszony szempontjából említésre méltó, hogy Klebelsberg külön kiemelte, nem ragaszkodik az állami iskolatípushoz, hanem „*ott, ahol kellő áldozatkészség nyilvánul meg, készséggel támogatom történeti egyházainkat új felekezeti iskolák létesítésében*”.²⁰

A keresztény-nemzeti ideológia, a nemzetnevelés eszménye támaszkodott a nyelvi politika eredményeire, hiszen a magyarosítás kellő alapot nyújthatott a kultúrfölény ideológiájának megvalósításához. A századforduló környékén mindez a magyar nyelv elfogadásában és elsajátításában állt, tehát asszimilálódhatott származástól, vallástól függetlenül az ország más nemzetiségű illetve más hitű lakossága. Ebben igen fontos szerepe volt az oktatásnak, hiszen a magyar nyelv tanulása is ehhez kötődött, amely egyik oldalról a beilleszkedést és a másik oldalról a befogadást jelentősen megkönnyíthette, így a nyelv és a kultúra ismerete, az azzal való azonosulás hozzájárult az integrációhoz. Hóman úgy nyilatkozott, hogy a zsidóság azért nem fér bele a nemzeti nevelés eszményébe, mert – ellentétben azzal a feltevessel, amelyet a levéltári iratok is igazolnak, miszerint az akkori magyarországi nemzetiségekkel szemben a zsidók egy-két generáció alatt ekkorra elmagyarosodtak már, magyarul beszéltek, identitásukat tekintve is magyarnak vallották magukat – nem asszimilálódott: „*A régiek még igazodtak valamennyire a magyar közszellemhez, az újonnan jöttek teljesen elkülönültek, és ezért a magyarság is idegennek tekintette őket. Ezeknek az újonnan jött elemeknek a felforgató mozgalmakban, a romboló eszmeáramlatok fejlesztésében vitt szerepe, a zsidó értelmiségnek a magyar múlt hagyományaival és magyar fajtánk eszményeivel, társadalmunk gondolkodásával és a kereszténység eszméivel szembehelyezkedő szellemisége, mértéktelen gazdasági érvényesülése és erre alapított hatalmi törekvései napjainkban nálunk is kiváltották a ma Európa-szerte uralkodó zsidó-ellenes hangulatot. A magyarság – más népekhez hasonlóan – nem kívánja magába olvasztani, inkább kirekeszti nemzeti életéből az oda idegen testként beékelődő zsidóságot.*”²¹ A miniszter szavai is mutatják, hogy míg Trianon előtt a nemzetiségekkel szembeni magyar többség alapját képezték az asszimilált zsidók is, utána rájuk ehhez a vezető politikai irányzat szerint már „nem volt szükség”, mivel a nemzetiségi területeket elcsatolták és a zsidók nélkül is létrejöhetett magyar többség az országban. A gyakorlati példák azonban azt mutatják, hogy ez közel sem volt így: egyrészt a magyar többség számos helyen nem jött létre az országban élő nemzetiségekkel szemben, így például Baranya vármegye esetében sem, ahol németek, horvátok, szerbek voltak

17 ROMSICS, Ellenforradalom és konszolidáció 224–225.

18 BÖLÖNY, Magyarország kormányai 1848–1975 65–66.

19 BÖLÖNY, Magyarország kormányai 1848–1975 67–70.

20 KLEBELSBERG, Falusi népiskoláink kiépítése 2.

21 JÓBORÚ, Köznevelés a Horthy-korszakban 172.

többségben sok esetben; másrészt a felekezeti iskolák tekintetében megjegyzendő, hogy az izraelita volt még az 1940-es években is Baranyában az egyetlen olyan felekezet, amelyhez tartozó gyermekek kivétel nélkül magyar anyanyelvűek voltak.²²

3. Izraelita iskolák a Horthy-korszakban Baranyában

A levéltári iratok alapján a baranyai tanfelügyelőség illetékességi területén öt izraelita iskola működéséről tudunk részleteket a Horthy-korszakban, Pécs, Pécsvárad, Mohács, Siklós és Mágocs vonatkozásában.

1922-ben Mágocson működött egy egytantermes izraelita iskola, azonban 1943-ra ez már nem állt fenn, csupán annyi megjegyzést fűztek hozzá, hogy „1922. IX. 1-én a tanító elment”, azt nem tudjuk, milyen okból.²³ 1944-ben – ahogyan az Baranya vármegye és Pécs sz. kir. város tanfelügyelőségétől a kultuszminisztériumhoz felküldött kimutatásból kiderül – a tanfelügyelő illetékességi területén már kivétel nélkül minden izraelita iskolához, így a pécsi, a pécsvárad, a mohácsi és a siklósi iskolához is az a megjegyzés van feljegyezve, hogy az iskola nem működik.²⁴

Pécsváradon 1922-ben még 10 izraelita gyermek osztozott az iskolán 20 római katolikus gyermekkel. 1943-ban is működött még az izraelita felekezeti iskola, ugyan csak 3 tanulóval, akik mind magyarok és izraelita vallásúak voltak, őket egy tanítónő tanította II. és IV. osztályban.²⁵

Mohács izraelita felekezeti fenntartású iskolája méretének változása jól nyomon követhető a levéltári iratok alapján. 1922-ben 4 tanteremmel, 70 tanulóval (vallási megoszlást tekintve 52 izraelita, 11 római katolikus, 2 református, 5 görögkeleti, nemzetiség szerint pedig 59 magyar, 5 német, 1 horvát, 5 szerb gyermek látogatta), valamint 2 tanítóval és 1 tanítónővel működött, a tanítás nyelve a magyar volt.²⁶ Ez a létszám az 1940-es évek elejére számottevően csökkent. Egy 1941. augusztus 26-i levélből az derül ki, hogy Mohácsra – a római katolikus, a református és a görögkatolikus szerb népiskola mellett – működik egy 1 tanerős izraelita népiskola 29 mindennapi tanköteles gyermekkel. A város összes tanköteleseinek száma 1290, amelynek nagy része a római katolikus, 28 tanerős – a kor viszonyait tekintve meglehetősen nagy – iskolát látogatja, míg 78 gyermek a reformátust, 1 pedig a görögkatolikust.²⁷ 1943-ra az iskola még mindig fennállt, 1 tanteremmel és 31 tanulóval működött, akik izraelita vallásúnak és magyar nemzetiségűnek vallották magukat. A tanítóról feljegyezték, hogy éppen munkaszolgálatot teljesít.²⁸

A siklósi izraelita iskola ügyeibe a tanítói állás megüresedése kapcsán való, egyházi és világi hatóságok közötti levelezés enged betekintést.²⁹ Egy Baranya vármegyéről szóló korabeli gyűjtés alapján, Siklóson 1929-ben – az elemi oktatás szintjét tekintve csupán – működött egy római katolikus elemi iskola, ismeretlen alapítási évvel, akkori igazgató-tanítója *Schmidt Vilmos*; egy református elemi iskola 1860 óta, amelynek vezető tanítója *Toók Gyula*, továbbá egy izraelita elemi

22 Ezt jól mutatja az 1943-as évre vonatkozó, levéltári adatokon alapuló kimutatás: LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 220.

23 LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 236.

24 MNL BAML VI. 502. 2773/1944.

25 LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 244–245.

26 LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 240.

27 MNL BAML VI. 502. 1675/1942.

28 LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 240.

29 MNL BAML VI. 502. 2899/1933.

iskola – a pécsi iskola után egy évvel – 1853-as alapítással, vezetője *Schwelb Lilly* tanítónő.³⁰ Az 1800-as évek végére az iskolát látogató gyermekek száma több, mint 100 volt, azonban az 1920-as években csökkent az iskola létszáma, emiatt megvonták tőle az állami támogatást. Ennek ellenére a hitközség továbbra is fenntartotta az iskolát, maga vállalva anyagi áldozatot.³¹ A létszámcsökkenés azonban folytatódott, az 1922-ben még 2 tanteremmel, 1 tanítóval és 1 tanítónővel, 37 magyar tanulóval (25 izraelita, 6 római katolikus, 2 református, 4 görögkeleti) működő³² izraelita iskola tanulóinak létszáma 1931-re 16, 1943–1944-re már csak 11 volt.³³ Ekkorra már csupán 1 tanítóval működött, akiről az 1943-as évre vonatkozóan tudjuk biztosan, hogy munkaszolgálat teljesítése miatt távol volt. Az iskola tanítási nyelve mindvégig a magyar volt.³⁴

Ahol nem állt fenn izraelita felekezeti iskola az 1940-es évek elején, ott az ehhez a felekezethez tartozók az állami, társulati, községi vagy éppen más (jellemzően római katolikus vagy református) felekezet iskolájába jártak. Az 1943-as adatok alapján Pécsen a belvárosi fiúiskolát 7, az Egyetem utcai iskolát 1, a Felsővármház utcai fiúiskolát 3, a Fiume utcai iskolát 4 izraelita tanuló látogatta. Ugyanebben az évben Baranya megyét tekintve állami iskolában Magyarbólyon 1, községi iskolában Baksán 1, Kisvaszaron 1, Nagyarsányban 2, társulati iskolában Mecsekszabolcson 2, Sásdon 5, római katolikus felekezeti iskolában Berkesden 2, Bogdásán 1, Dunaszekcsőn 4, Hosszúhetényben 1, Lothárdon 1, Magyarszéken 2, Némethólyon 1, Szágyon 1, Szederkényben 1, Szászváron 4, Szentkatalinban 1, Szentlőrincen 3, Tormáson 1, Véménden 3, Villányban 2, református felekezeti iskolában Beremenden 2, Drávaszabolcson 1, Harkányban 1, Vajszlón 1, Zalátán 1 izraelita gyermek tanult.³⁵

A fentiek alapján Baranyában 1943-ban összesen 208 beírt tanuló volt az izraelita felekezet részéről, ebből 147 látogatta a pécsi, pécsváradi, mohácsi vagy siklósi saját felekezeti iskolát, 61 pedig elszórtan egyéb iskolákat. Az 1922-ből rendelkezésre álló adatokkal³⁶ összehasonlítva megállapítható, hogy az iskolába beírt gyermekek száma e húsz év alatt csökkent, e folyamat okainak vizsgálata azonban túlmutat jelen kutatás keretein.

30 MATOLAY – ZSADÁNYI, Baranya vármegye Trianon után tíz évvel 46.

31 RADNÓTI, Siklós zsidósága a 18-20. században 317–319.

32 LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 248.

33 RADNÓTI, Siklós zsidósága a 18-20. században 317–319.

34 LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 248.

35 LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 221–253.

36 Az adatokat lásd: LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 221–253.

4. A pécsi izraelita elemi népiskola

4.1. Az alapítástól 1929-ig

Az iskola történetét a következőkben két korszakra bontva tárgyaljuk. Az alapítástól 1929-ig terjedően részletesen és alaposan feldolgozta a témát *Danziger Zsigmond* és *Kárpáti Sámuel*, az iskola egymást követő igazgatói. *Kárpáti* 1909-ben választotta meg az iskolaszék tanítónak, a siklósi iskolából érkezett.³⁷ 1926-ban már igazgató volt.³⁸ 1944-ben az iskola addigra nyugdíjas igazgatója Auschwitzban halt meg.³⁹ *Danzigert* 1927-ben járárokszallási tanítóként választotta meg az iskolaszék.⁴⁰ 1936-tól ő volt az iskola igazgatója.⁴¹ Auschwitzból ő sem tért haza.⁴² Jelen tanulmány az igazgatók által feltárt időszakot követő évekre fókuszál, 1929-ig csupán egy rövidebb összefoglalást ad annyiban, amennyiben az az iskola fejlődésének megvilágítása szempontjából releváns. Emellett az 1929. év amiatt is választvonalat jelent, mert a többször költöztetett és bővített iskola ekkor nyerte el végső kialakítását.

A pécsi izraelita hitközség iskoláját 1852-ben alapították *Franz Josef Lehranstalt* néven,⁴³ amikor országszerte megugrott a zsidó iskolák száma.⁴⁴ A neoabszolutizmus idején az iskola feladatának tekintették, hogy a zsidóságot „a körülötte lévő műveltebb társadalom nyelvére, gondolatmenetére és modorára megtanítsa és őt a kor emberévé nevelje anélkül, hogy vallásosságában, zsidó öntudatában megінogni engedné”.⁴⁵ A magyar nyelv és műveltség „megszerettetése és alapos oktatása”⁴⁶ a későbbi évtizedekben is fontos célkitűzés volt, amely az integrációban is szerepet játszott úgy Pécsen, mint országosan egyaránt. Az 1867-es osztrák-magyar kiegyezést követően ezt a tendenciát folytatva „a pécsi zsidók a vallásos nevelés fölött ébren őrködtek és nyelvben, érzésben jó magyarokká igyekeztek nevelni gyermekeiket”.⁴⁷

1852-ben összesen 58 fiú és 14 lány látogatta az iskola I-III. osztályát.⁴⁸ Az alapítást követő években 4 tanító, a nyilvános főtanoda jelleg 1859-es elnyerésével már 7 tanító oktatott az iskolában.⁴⁹ Ebben az időszakban még a tanulóknak tandíjat kellett fizetni, amelyet a pécsi iskolában osztályok szerint állapítottak meg.⁵⁰ A költségekhez az iskola fenntartójaként a hitközség az iskola-alap és saját pénztára terhére hozzájárult, nem csupán a tandíj tekin-

37 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 35.

38 MNL BAML VIII. 263. 1926/27. tanév anyakönyve.

39 A pécsi izraelita elemi iskola (1887–1944) <https://pecsizsidogas.wordpress.com/2014/07/08/a-pecsi-izraelita-elemi-iskola-1872-1944/>.

40 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 48.

41 MNL BAML VIII. 263. 1936/37. tanév anyakönyve.

42 A pécsi izraelita elemi iskola (1887–1944) <https://pecsizsidogas.wordpress.com/2014/07/08/a-pecsi-izraelita-elemi-iskola-1872-1944/>.

43 SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 57.; DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 7.; VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 176.

44 Az iskolák számának növeléséhez lásd: DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 5–6.

45 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 9.

46 SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 58.

47 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 12.

48 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 7.

49 SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 57–58.

50 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 7.

tetésben, de a jó tanulók számára jutalmak, a szegényebb tanulók részére segély (tanszerek, ruhák) formájában is.⁵¹

Az alapítást követő két évtizedben az iskola fejlődött, például 1854-ben alapította az egyik tanító (*Göztz Salamon*) az iskola könyvtárát⁵² amelynek az évek során folyamatosan gyarapított anyaga az 1944-es kiürítés során elkallódott.⁵³

Az iskola bővülésével egyre több lett a tanuló és a tanító.⁵⁴ 1860-ban az iskola új épületbe költözött a mai Mátyás király utcába.⁵⁵ Ekkor már 4 fiú- és 3 lányosztály létezett, I-IV. osztályig. A fenntartásról a hitközség gondoskodott, ez magába foglalta a korszerű taneszközök (térképek, földgömb, szemléltető képek, magyar, német, héber olvasótábla, szegényebbek számára írószerek és könyvek) beszerzését. Az iskola képviselője a hatóságok felé az igazgató volt, iskolaszéket ekkor még nem állítottak fel.⁵⁶

A tantárgyakat – melyek eltérőek voltak a fiúk és a lányok esetében – tanterv hiányában az határozta meg, hogy az alkalmazott tanító milyen képzettséggel rendelkezett, emellett eltérőek voltak a fiúk és a lányok esetében. A hitoktatás nem történt nagy óraszámban, mivel az iskolai vallástant kiegészítő jellegűnek tekintették a család szerepe után. A vallásos nevelést, hagyományaik őrzését nem hanyagolták el, az iskolában töltött órákon felül vettek részt a gyermekek vallásos foglalkozásokon.⁵⁷ A tantárgyak közé tartozott 1860-ban a hittan, *Tóra*, héber olvasás, írás, német nyelv, számolás, magyar nyelv, ének, rajz a fiúknak és kézimunka a lányoknak. 1865-ben a tantestület megállapította a tárgyak tananyagát is.⁵⁸ Kiemelendő, hogy 1862-től már rendszeresen magyar nyelven folyt az oktatás.⁵⁹

Az 1868. évi népoktatási törvény elfogadása után négy évvel, 1872-ben a főtanoda hitközségi, azaz felekezeti fenntartású elemi népiskolává alakult.⁶⁰ A népoktatási törvény értelmében a felekezetek – így az 1867 óta polgári és politikai jogaik tekintetében jogegyenlősített, majd 1895-től törvényesen bevett vallás státusszal rendelkező izraeliták is⁶¹ – iskolákat alapíthattak és tarthattak fenn; ennek keretében a törvénynek megfelelően maguk rendelkezhettek tanítóik alkalmazásáról, tankönyveikről, a tanítás rendszeréről és módszeréről.⁶² A pécsi hitközség a fentiek értelmében vállalta a felekezeti iskola fenntartását és 1872-ben megalakult az iskolaszéke

51 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 7., 19.; SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 58.

52 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 9.

53 SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 137.

54 A tanítókról ebben az időszakban részletesen lásd: DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 12–14., 18–19.

55 VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 176.; A zsidó iskolaügy Pécssett II. <https://pecsizsidóság.wordpress.com/2012/02/09/a-zsido-iskolaugy-pecsett-ii/>.

56 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 15–18.

57 Bővebben lásd: KARÁDY, Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945) 31–33.

58 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 15–18.

59 UJVÁRI, Magyar Zsidó Lexikon. „Pécs” 687.

60 SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 58.; VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 176.; A zsidó iskolaügy Pécssett III. <https://pecsizsidóság.wordpress.com/2012/03/26/a-zsido-iskolaugy-pecsett-iii/>.

61 1867. évi XVII. tc. és 1895. évi XLII. tc. A pécsi hitközség vonatkozásában a folyamatot lásd: VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 19–21.

62 1868. évi XXXVIII. tc.

is.⁶³ A héttagú iskolaszék tagjai voltak hivatalból a főrabbi, a hitközségi elnök és az igazgató-tanító, tagjait egyébként a hitközségi közgyűlés választotta. 1906-ban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a hitközségek alapszabályainak tanügyi vonatkozásait érintő rendelkezésével összefüggésben a tanfelügyelő – az alapszabály megfelelő tartalmú helyesbítése végett – részletezte az iskolaszék feladatait. Az iskolaszék teendői között sorolta fel a hitoktatásról való gondoskodást mind a hitközségi iskolában, mind más iskolákban, amelyeket izraelita tanulók látogatnak. Maga dönt a tankönyvekről, taneszközökről, gondoskodik ezek beszerzéséről, valamint meghatározza a tantervet és az órarendet, ellenőrzi annak végrehajtását. Az iskolaszék állapítja meg a tanulók létszámát, ehhez mérten dönt tanítói állások szervezéséről vagy beszüntetéséről. A tanítókat az iskolaszék választja, fegyelmi jogkört gyakorol felettük.⁶⁴ A tanítók javadalmazására az állami normák voltak irányadók.⁶⁵ A tanítók személyében és számában 1872 után is folyamatos volt a változás, ám hivatásukban mind kimagasló eredményeket értek el, többen közülük rendszeres előadói voltak a Pécsi Tanítóegyesületnek is.⁶⁶

A hitközség – ebben az időben egyetlen – intézményét ekkor a zsinagóga melletti házban helyezték el, majd az 1880-as évek közepére készült el a 9 tanteremmel, egy díszteremmel és egyéb helyiségekkel rendelkező, a korabeli pedagógiai és egészségügyi szempontokat szem előtt tartó új épület a Fürdő utcában.⁶⁷ Ennek a fejlesztésnek köszönhetően a tanulói létszám az 1886/87. tanévben 248-ról 380-ra emelkedett.⁶⁸ Az 1891/92. tanévben volt a legmagasabb a gyermekek száma, ekkor 218 fiú és 186 lány látogatta az iskolát.⁶⁹ Az 1900-as évektől kezdődően az iskola létszáma folyamatosan csökkent, a második világháború előtti időszakban mélypontját 1923-1925 között érte el,⁷⁰ majd újabb kisebb emelkedést követően 1929-re 220 tanuló maradt. Nem csupán a zsidó iskolába, de az állami iskolákba járó zsidó gyermekek száma is csökkent, amely okát abban látták, hogy a családok 1-1 gyermeket vállaltak már csupán.⁷¹

63 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 20–21.

64 A m. kir. vallás- és közoktatási miniszter rendelkezése az anyahitközségek alapszabályainak tanügyi vonatkozásairól. 1906. július 13. Közzé teszi: VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 191–192.

65 VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 25.

66 A tanítókról ebben az időszakban részletesen lásd: DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 21–26.

67 SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 66.; DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 21.; VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 176.

68 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 25.

69 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 30.; VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 176.

70 SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 102.

71 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 34–35.

Kimutatás a tanulók létszámáról.

Az üresen maradt évekről nem találtunk kimutatást.

Év	Fiú	Lány	Összesen	Év	Fiú	Lány	Összesen	Év	Fiú	Lány	Összesen
1852	53	14	67	1878	122	65	187	1904	211	162	373
1853	53	15	68	1879	125	68	193	1905	200	150	350
1854	54	17	71	1880	116	63	179	1906	190	132	322
1855	—	—	111	1881	123	77	200	1907	180	126	306
1856	82	52	134	1882	131	71	202	1908	164	132	296
1857	83	48	131	1883	143	93	236	1909	159	119	278
1858	78	46	124	1884	137	107	244	1910	148	116	264
1859	106	64	170	1885	150	98	248	1911	166	133	299
1860	121	70	182	1886	153	99	252	1912	156	136	292
1861	124	79	203	1887	221	132	353	1913	153	136	289
1862	—	—	—	1888	194	155	349	1914	161	142	303
1863	111	63	174	1889	197	169	366	1915	148	143	291
1864	123	73	196	1890	204	176	380	1916	143	134	277
1865	156	80	236	1891	218	186	404	1917	149	141	290
1866	166	88	254	1892	200	197	397	1918	168	157	325
1867	146	76	222	1893	194	178	372	1919	182	166	348
1868	114	89	203	1894	194	167	361	1920	180	161	341
1869	134	87	221	1895	185	161	346	1921	161	137	298
1870	153	90	243	1896	185	125	310	1922	130	129	259
1871	—	—	—	1897	165	130	295	1923	95	109	204
1872	125	75	200	1898	188	139	327	1924	73	99	172
1873	143	79	222	1899	180	140	320	1925	56	86	142
1874	—	—	232	1900	190	146	345	1926	80	75	155
1875	—	—	246	1901	208	167	375	1927	109	95	204
1876	137	70	211	1902	207	187	394	1928	126	100	226
1877	131	76	207	1903	211	179	390	1929	138	92	220

1. kép: Kimutatás a tanulók számának változásáról.

DANZINGER – KÁRPÁTI, *A pécsi zsidó iskola története* 67. old.

A felsőbb hatóságokkal való kapcsolatban az iskola történetének leírásakor többször kiemelték a jó kapcsolatot és az elismerést, így például *Salamon József* és *Ember János* kir. tanfelügyelők mellett több főispán és miniszteri biztos vonatkozásában is.⁷² Az integráció sikerét mutatja az is, hogy a magyar hazafias nevelésre a kezdetektől nagy hangsúlyt fektettek az iskolában. Az iskola a „nemzeti ünnepeket mindig istentisztelettel kötötte egybe, mintegy kidomborítván evvel azt, hogy meggyőződéssel vallott zsidó voltunk mellett a magyar haza hű fiainak érezzük magunkat”. E szemlélet széleskörű elismerését mutatja, hogy a hazafiasan nevelő pécsi tanítók és tanárok számára járó ösztöndíjat az 1890-es években az iskola három tanítója is elnyerte munkásságának jutalmául.⁷³ Az iskola alappillérei „a hithűség és hazaszeretet állandó ápolása” voltak, azonosultak a felekezeti és nemzeti törekvésekkel egyaránt.⁷⁴

⁷² DANZINGER – KÁRPÁTI, *A pécsi zsidó iskola története* 29., 36.

⁷³ DANZINGER – KÁRPÁTI, *A pécsi zsidó iskola története* 31.

⁷⁴ DANZINGER – KÁRPÁTI, *A pécsi zsidó iskola története* 37.

A tananyagban 1868-at követően változást jelentett, hogy immár nem a tanítók egyéni döntése, hanem miniszteri tanterv határozta meg ezt a területet.⁷⁵ Ezt a későbbi igazgató érthetőnek is tekintette, „hiszen a politikai helyzettel együtt megváltozott a magyar iskola feladata és szelleme, mert a kiegyezés a magyar nemzeti törekvéseknek és a 19. század uralkodó eszméjének, az állampolgári jogegyenlőségnek diadalát jelentette”, majd hozzátette azt is, hogy „Tantestületünk hamar beleélte magát az új viszonyokba, megértette az idők szavát és már az első tanév végén, 1873. május 18-án dicséretet vívott ki magának a tanfelügyelőtől”. Csökkent a német nyelv és a női kézimunka óraszám, emelkedett a számtan és a rajzolás, továbbá új tárgyként szerepelt a beszéd- és értelemgyakorlat, a földrajz és a testgyakorlat.⁷⁶ A németet 1890-ben *Szirtes Ignác* iskolaszéki tagnak a túlterhelés csökkentésére irányuló javaslatára az I. osztályban először csak a második félévben, a következő tanévben már egyáltalán nem tanítottak; 1904-ben már csak a III-IV. osztályban volt németóra, „amely 1915/16-ban a háborús sikerek okozta németláz hatása alatt visszajött ugyan a II. osztályba”, de 1929-re ismét kiszorult a tantervből.⁷⁷ A századfordulót követően a tantestület további reformokat hajtott végre a tananyagon, természetesen a központi szabályozás keretei között, ugyanakkor a modern pedagógiai módszerek⁷⁸ és külföldi minták alapos tanulmányozása mentén.⁷⁹

A vallásoktatás ekkor heti 2 órában zajlott, ami ugyan kevésnek bizonyult, mégis fontos szerepet játszott abban, hogy a gyermekeket a felekezet „elérje”.⁸⁰ Az órakeret szűkülésével a tananyag és a módszertan újragondolására is szükség volt. Az izraelita vallásoktatás tananyaga körüli bizonytalanságot *Munkácsi Bernát* pesti hitközségi tanfelügyelő zárta le azzal, hogy alapos előkészítést követően 1906-ban kiadta a Magyarországi Izraeliták vallásoktatásának egyetemes tantervét, amelyet a tankönyvek megírásához is alapul vettek.⁸¹ Maga *Munkácsi* is több tankönyvet írt tantervét követően.⁸² A tanterv hangsúlyozta a héber nyelv fontosságát, a Biblia héber nyelvű tanulmányozását, mert ez határozta meg kulturális öntudatukat, ez adott lehetőséget az „őkori gyökerekhez, klasszikus értékekhez” való visszatérésre, ebből következően a gyermekek gondolatainak alakításában, zsidó öntudatuk formálásában alapvető szerepet játszott, amelyet a tanterv is képviselt. Ezeken felül a *Munkácsi*-féle országos tantervben bibliai történet, zsidó történelem és vallástan szerepelt, amelyeknek a tartalmát a zsidó felvilágosodás eszmerendszerére és módszereire alapozták. Ennek megfelelően *Kohn Sándor* főrabbi „a modern tudományos felfogásnak a régi zsidóság szellemével és mély vallási érzéssel való szerencsés egyesüléseként” jellemezte. A tanterv pesti bevezetését követően *Munkácsi* egyeztetett többek között az Országos Izraelita Tanítóegyesülettel, iskolaigazgatókkal, de az végül nem vált általánossá, a vidéki iskolák belátásuk szerint alkalmazták.⁸³

Az első világháború időszakában az iskola épületét katonai célokra rendelkezésre bocsátották, a tanítás eközben csökkentett órászámban az ebédelőben zajlott. A tanítók, a gyermekek és a szülei is

75 1868. évi XXXVIII. tc.

76 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 21–22.

77 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 29.

78 Például a földrajz tanítása során nem csupán tankönyvből és térképekről tanultak a gyermekek, hanem homokba maguk építették meg a domborzatot; az iskola vetítőgépet is beszerezett, ennek segítségével többek között a főrabbi magyarázta a tanulóknak a bibliai képeket.

79 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 31–33., 35–36.

80 BÁNYAI, Munkácsi Bernát (1860–1937) tanfelügyelői tevékenysége 287.

81 UJVÁRI, Magyar Zsidó Lexikon „Munkácsi Bernát” 620–621.

82 Lásd például: BÁNYAI, Munkácsi Bernát (1860–1937) tanfelügyelői tevékenysége 290–291.

83 BÁNYAI, Munkácsi Bernát (1860–1937) tanfelügyelői tevékenysége 288–291.

kivették részüket a közösségi szociális gondoskodás keretében valamilyen formában a háború okozta nehézségek leküzdésében, így például gyűjtéseket szerveztek, adományokat ajánlottak fel a sérültek, hadiárvaik javára., de osztrák zsidó gyermekek nyaraltatása során azok elhelyezését is vállalták.⁸⁴

A Tanácsköztársaság idején (1919. március 21. – augusztus 1.) az iskolák államosítása mellett a hitoktatást is be kellett szüntetni,⁸⁵ azonban ez a pécsi izraelita iskolát a gyakorlatban nem érintette: „ilyen vallássalenes állapot ugyan nálunk nem következett be, mert a kommunista kormány hatalma ide el nem ért”. Ennek oka a város szerb megszállása (1918. november 14. – 1921. augusztus 22.) volt, amely azonban szűkebb keretek közé szorította az iskola működését, „a nyilvános vizsgák helyett csak összefoglaló előadásokkal, a szokásos kitüntetések és jutalmak mellőzésével, hirtelen záródott a különben is sokat háborgatott tanév. A hittanvizsgák, a felekezeti jelleg kidomborítására mégis megmaradtak.”⁸⁶ Az iskola életében is nehézséget okoztak ebben az időszakban az általánosan alacsonyabb életkörülmények, amelyek a gyermekek alultápláltságában, valamint a tanítói fizetéseknek az infláció következtében már a létfenntartásra is alig elegendő mértékében is megmutatkoztak. Emellett tanerőhiány is volt, a megszállás megszűntekor 298 tanulóra az igazgatóval együtt 4 tanító jutott.⁸⁷

A hitoktatásnak ezt követően is fontos szerepe maradt, 1920–1922 között dr. Pfeiffer Izsák rabbi⁸⁸ hitoktatóként ezt a tárgyat is igyekezett reformálni. A visszaemlékezés arról tanúskodik, hogy „elvegyült” az ifjúság között, vallásos világszemléletüket önképzőkör keretében is elmélyítette, ahol például a lányok a Tóra nőalakjairól beszélgettek. Működését az iskolaszék is méltatta, határozataival elősegítette „a zsidó nevelés fokozására” irányuló javaslatait.⁸⁹

A tanterv megújítására kultuszminisztériumi szinten két évtized elteltével, 1925 őszén került sor. A tanterv a népiskola céljaként fogalmazta meg „a hazának vallásosan és öntudatosan hazafias polgárokat nevelni, akik az általános műveltség alapelemeit bírják, és képesek arra, hogy ismeretüket a gyakorlati életben értékesítsék.”⁹⁰ Ezzel a szemléletmód is változott, a nevelés szerepe lett hangsúlyos az ismeretek egyszerű közvetítése helyett. A pécsi izraelita iskola igyekezett – lényegében a már korábbi években is folytatott gyakorlatát megőrizve és továbbfejlesztve – alkalmazkodni, a tanfelügyelőséghez intézett beszámolójuk alapján „magát az új tanterv szellemébe beleélni, beszerezte az újonnan megjelent vezérkönyveket és figyelemmel kísérte a Néptanítók Lapjában megjelenő módszertani utasításokat.”⁹¹

Az 1926/27. tanévben az iskola I. osztályában a tantárgyak a következők voltak: hit- és erkölcstan, magyar olvasás, írás, beszéd- és értelemgyakorlat, számtan, rajzolás (csak fiúknak), éneklés és testgyakorlás. Elsőben kettő osztály működött, külön a 35 fiú és külön a 25 lány számára. A II. osztály a felsoroltakon túl magyar nyelvtant, fogalmazást, szépírást, házimunka és kézügyességet, valamint németet tanult. III. osztályban a tárgyak gazdaságtannal, majd IV. osztályban földrajzzal, mértannal, természetrajzzal egészültek ki. Ezeken felül értékelték a tanulók szorgalmát és magaviseletét, továbbá egy általános osztályzatot is kaptak, amely a jegyek összes-

84 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 38–39.

85 Bővebben lásd a baranyai iskolákról a Tanácsköztársaság idején: NIKLAI, Iskolák a Tanácsköztársaság idején és a baranyai felekezeti tanítók felelőssége vonása.

86 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 40.

87 SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 83.

88 Bővebben lásd: SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 90–92.

89 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 41–43., 45.

90 FEHÉR, Oktatásügy 461.

91 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 48.

sége alapján alakult. Az iskola felekezeti jellegére tekintettel plusz tárgyakat is beírtak kézzel a naplóba, mint bibliatörténet, héber olvasás, imafordítás, *Tóra*. A gyermekek többsége izraelita vallású és magyar anyanyelvű volt, néhányuknál egyéb beszélt nyelvként szerepelt a német. Az iskolát ebben a tanévben összesen 3 római katolikus vallású gyermek látogatta, az ő hitoktatásukról saját lelkészük gondoskodott, a jegyet az ő osztályzása alapján rögzítették az anyakönyvbe.⁹²

A következő években a legnagyobb kihívást a testnevelés kivitelezése jelentette, megfelelő tornaterem hiányában. Az 1927/28. tanévben beszámoltak arról, hogy a szabadban való tanítással kísérleteztek, valamint összekapcsolták az énektanítást a magyar népdalok és a héber dalok révén a testneveléssel, a hazafias és vallásos neveléssel is. A nevelés tekintetében emellett a „*társadalmi összetartozás tudatát és a felebaráti szeretetet*” is serkentették a gyermekekben azáltal, hogy más (mohácsi, budapesti, szegedi) iskolákkal leveleztek. A hitoktatást a fiúknak a tantervben meghatározottnál valamivel magasabb óraszámban tartották, emellett a többi tantárgy tekintetében is megjelent a vallásos szemlélet azáltal, hogy a példák és témák egy részét ezeknél is a zsidó mindennapokból vették. A gyermekek foglalkoztak a gyakorlati vallásos élet megismerésével, emellett a lányok héber olvasást, zsidó történelmet, imafordítást tanultak, a fiúk pedig ezeken túl bibliai részeket fordítottak tárgyi és nyelvi magyarázatokkal.⁹³ Ebben a tanévben a tárgyak közül kikerült a gazdaságtan. A gyermekek vallási megoszlása tekintetében már 4 római katolikust és 2 reformátust jegyeztek fel, utóbbiak esetében azonban az érintett lelkésztől osztályzat nem szerepel hit és erkölcsstanból.⁹⁴

Az 1928/29. tanévben a tárgyak tekintetében változás nem történt. Az osztályok megoszlása viszont változott, nem az I. volt bontott és a többi vegyes, hanem ekkor II. osztályból volt kettő, egy a fiúk (40 tanuló), egy a lányok (30 tanuló) számára. A többi osztály is nagyobb létszámú volt, I. osztályba 54, III. osztályba 23, IV. osztályba 43 gyermek járt.⁹⁵

A tanítás tartalmának és módszereinek további fokozatos fejlődése mellett az anyagi eszközök szűkössége a háború utáni években itt is jelentkezett. Az iskolaszék, a helyi előljárók és a szülők részvételével bizottságot alakítottak és igyekeztek megoldást találni. A tanfelügyelő látogatása során dicséretét fejezte ki az iskola működésével kapcsolatban, majd fokozatosan megkezdődött a tanítói állások betöltése és a tantermek tanítás céljára való visszaszerzése.⁹⁶

1928-ban nagy mértékben felújították az iskolaépületet – „*a régi épületből tulajdonképpen csak a falak és a tető maradtak meg*” – amely időben egybeesett Klebelsberg vallás- és közoktatásügyi miniszter iskolaépítési akciójával.⁹⁷ Az 1924/25. tanévben, a népiskola-építési program előestéjén az ország 6241 népiskolája közül csupán 1724 működött állami és községi fenntartással, míg a felekezetek 4517 intézménnyel rendelkeztek, amelyből a legtöbb (2814) a római katolikus felekezethez tartozott. A felekezeti iskolák támogatása az 1920-as évek végére meghaladta a más jellegű iskolákra fordított összeget, például 1927/28-ban az állami iskolákra 13.889.620, a felekezeti iskolákra 15.872.889 pengőt fordított az állam.⁹⁸ 1942-ben Huszti József megjegyezte Klebelsberg

92 MNL BAML VIII. 263. 1926/27. tanév anyakönyve.

93 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 48–51.

94 MNL BAML VIII. 263. 1927/28. tanév anyakönyve.

95 MNL BAML VIII. 263. 1928/29. tanév anyakönyve.

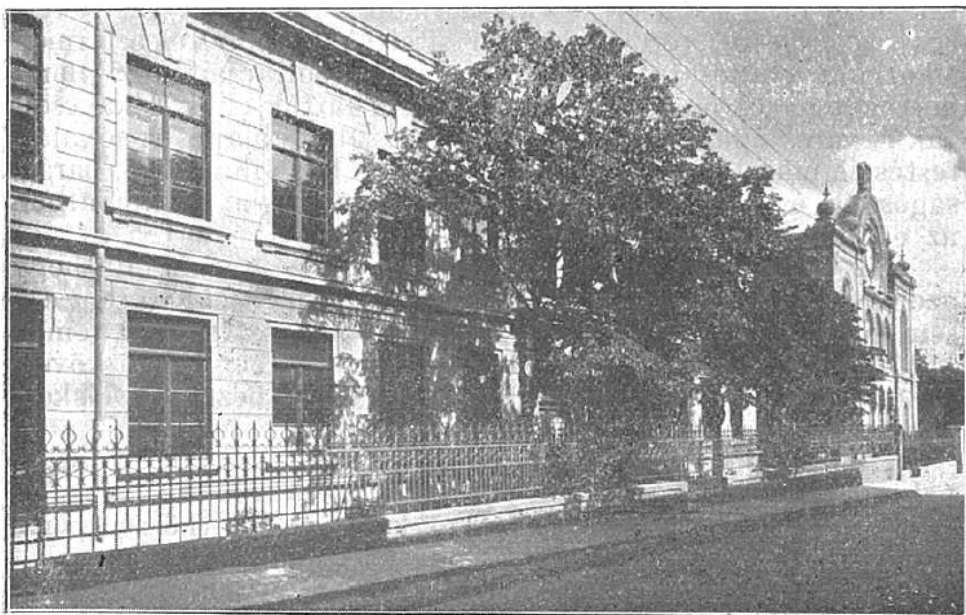
96 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 43–45.

97 A témáról bővebben lásd: NIKLAI, A közoktatási intézményrendszer fejlesztésének jogi kihívásai az 1920-as években.

98 CSIZMADIA, A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata 125–126.

tevékenységével kapcsolatban, hogy „*az izraelita vallásfelekezet országos iskolai alapjának is adott államsegélyt, ami politikailag akkor sem tartozott a veszélytelen gesztusok közé*”.⁹⁹

A főispán közbenjárására a hitközség küldöttséggel járult az iskola ügyében a miniszterhez pécsi látogatása alkalmával. Már az év tavaszán beszámolt a hitközség az iskolaépület állapotáról a közgyűlésnek, amelyben részletesen kifejtették a szükséges munkálatokat.¹⁰⁰ Ezek eredményeként az állam 16.000 pengővel, Pécs városa 14.000 pengővel járult hozzá az összesen 75.000 pengős költségekhez. A munkálatok 1928 nyarán kezdődtek és a tanévből is pár hónapot igénybe vettek, ezalatt a pécsi női felső kereskedelmi iskola és a Széchenyi gyakorló reáliskola termeiben oktathattak délutánonként 2-2 órára, a kiesett tanítási időt pedig házfeladatokkal pótolták. A felújítás eredményeként egészségügyi szempontból is megfelelőbb lett az épület, illetve például az akkor épülő csatornahálózatra is rácsatlakoztatták. A belső berendezés és felszerelések korszerűsítése véget az iskolaszék a szülőkhöz és az iskola pártolóíhoz fordult felhívással. Emellett *Danziger* több pontba foglalt programot állított össze a tanítók, a szülők és az iskola szorosabb együttműködésének módjaira nézve.¹⁰¹ Az iskolaépület avatóünnepsége 1929-ben volt.¹⁰²

2. kép: Az iskola épülete 1929-ben.

DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 53. old.

99 HUSZTI, Gróf Klebelsberg Kunó életműve 252.

100 A hitközségi elöljáróság beszámolója a közgyűlésnek az iskolaépület állapotáról. 1928. április 25. Közzéteszi: VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 197–198.

101 DANZIGER – KÁRPÁTI, A pécsi zsidó iskola története 53–58.

102 VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 176.

3. kép: Az egykori iskola épülete 2025-ben. A szerző saját fotója

4.2. 1929-től az államosításig

Az 1930-as években az iskola újabb lendületet vett. Az évtized kezdetén a 190 tanulót 5 tanító oktatta.¹⁰³ Az 1929/30. tanévben a tantárgyakban annyi változás történt, hogy németet ekkortól kezdve nem tanítottak. A tanulók egy (római katolikus) kivétellel az izraelita felekezethez tartoztak és magyar anyanyelvűek voltak.¹⁰⁴ A következő tanévben a III. és a IV. osztály is nemek szerinti bontásban működött. A héber olvasás, a bibliafordítás és az imafordítás több évfolyamra bővültek, de a tárgyak maguk nem változtak. A gyermekek által az anyanyelven felül beszélt egyéb nyelvekről szóló feljegyzéseknél ebben az évben a több németen felül találkozhatunk egy szerbül és egy oroszul tudó tanulóval is. Utóbbi születési helye is Oroszország területén található, ugyanakkor még érdekesebb, hogy az apja *Danziger Zsigmond* tanító, későbbi igazgató volt.¹⁰⁵ *Danziger* másik fia is az iskolába járt pár évvel később, az ő születési helyeként Bécset, anyanyelvüként a németet tüntették fel. Emellett egyéb beszélt nyelvként az ő esetében a magyar is szerepelt, természetesen, hiszen apja ekkor az iskola igazgatója is volt már.¹⁰⁶

A következő néhány év iskolai anyakönyvei hiányoznak a levéltári iratokból. Az 1930/31-es évben még *Kárpáti Sámuel*, az 1936 szeptemberében kezdődő tanévben már biztosan *Danziger Zsigmond* volt az igazgató,¹⁰⁷ a közte lévő időszakról nem tudunk biztosat.

103 SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 103.

104 MNL BAML VIII. 263. 1929/30. tanév anyakönyve.

105 MNL BAML VIII. 263. 1930/31. tanév anyakönyve.

106 MNL BAML VIII. 263. 1937/38. tanév anyakönyve.

107 MNL BAML VIII. 263. 1930/31. tanév anyakönyve, 1936/37. tanév anyakönyve.

A békés fejlődés évei nem tartottak sokáig, a nyugalmat 1937-ben antiszemita tüntetések zavarták meg, amely során többek között az iskola ablakait is kövekkel dobták be.¹⁰⁸ Ettől kezdve – az ún. zsidótörvények megjelenésével párhuzamosan – megváltozott a hivatalos hangneme is, a korábban az integráció és a magyar hazafias nevelés terén élen járó iskolát méltató és dicséretével évtizedeken keresztül kitüntető helyi hatóságok megnyilvánulásaiban éles váltás következett.¹⁰⁹ A közhangulatot mutatja, hogy 1941. decemberében az iskola ablakait ismét betörték, „*de a tettesek ezúttal sem kerülnek elő*”.¹¹⁰

Ezzel szemben még nagyobb gondot fordítottak hitoktatásra és a gyermekek iskolai viselkedésére is, valamint a hitközség tanulmányi ügyekkel foglalkozó bizottsága is felhívta a tanulók figyelmét, hogy „*legyen a mai nehéz időkben a zsidó ifjúság szerény és tisztelteletű, kötelességteljesítő, nehogy magaviseletével mások ellenszenvét vívja ki*”.¹¹¹ Az iskolában ügyeltek a vallásos nevelés mellett a hazafias szellem ápolására is, a korabeli elvárásoknak megfelelően megtartották az ehhez kapcsolódó ünnepeket. Az első bécsi döntést istentisztelettel egybekötött ünnepélyen üdvözölték, emellett pénzadományt és ifjúsági könyveket gyűjtöttek a felvidéki lakosságnak. Ugyanilyen fontos volt a szociális gondoskodás: a szegényebb tanulók számára egész évben ruhát gyűjtöttek, gondoskodtak téli ebédeltetésükről és tizórai étkeztetésükről. Ekkorra az iskola cserkészcsapattal és vöröskereszt egyesülettel is rendelkezett.¹¹² A nemzetnevelés ideológiájának megfelelően 1940-ben a március 15-i ünnepi műsort a Hiszekegy elnéklésével kezdték.¹¹³

Danziger igazgató alatt az iskola tanulóinak létszáma az 1936/37. tanévben 130, az 1937/38. tanévben 121, az 1938/39. tanévben 116, az 1939/40. tanévben 112 fő volt. Vegyes osztályokban tanították a fiúkat és a lányokat.¹¹⁴ 1936-tól megjelent a zsidótörténelem/zsidótörténet nevű tantárgy, amelyet az első évben csak IV. osztályban, ezt követően csak II. osztályban tanítottak.¹¹⁵ Az 1940/41. tanévben 121 tanulóból 3 római katolikus és 3 evangélikus járt az iskolába.¹¹⁶ A következő évben az iskola 116 tanulóján felül egy gyermek járt át hittanra, aki egyébként a Fiume utcai iskola növendéke volt.¹¹⁷ 1942/43-ban az érintett tanuló már az izraelita iskola II. osztályába járt. Ebben az évben már mind a 121 gyermeknél az szerepelt, hogy izraelita vallású és magyar anyanyelvű.¹¹⁸

Ekkoriban az iskola tanítója, Páhrer Mór – aki 1947-ben visszatért az iskola életébe, egyedülként az 1943-ban is itt tevékenykedő tanítók közül¹¹⁹ – vezette a hitközség ifjúsági cserkészcsapatát

108 SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 105–106.

109 Például a főispán az egyházak összefogásának hangsúlyozásakor már csak a keresztény egyházakról beszél. Lásd bővebben: SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 115–118.

110 A Dunántúl 1941. december 5-i számából idézi: SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 120.

111 SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 140.

112 A Pécsi Izraelita Elemi Népiskola jelentése az 1938. évről. 1939. március 9. Közzéteszi: VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 199–200.

113 A Pécsi Izraelita Elemi Népiskola 1940. március 15-i ünnepi műsora. 1940. március 15. Közzéteszi: VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 201.

114 SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 139–140.; MNL BAML VIII. 263. 1936/37. tanév anyakönyve, 1937/38. tanév anyakönyve, 1938/39. tanév anyakönyve, 1939/40. tanév anyakönyve.

115 MNL BAML VIII. 263. 1936/37. tanév anyakönyve, 1937/38. tanév anyakönyve, 1938/39. tanév anyakönyve, 1939/40. tanév anyakönyve.

116 MNL BAML VIII. 263. 1940/41. tanév anyakönyve.

117 MNL BAML VIII. 263. 1941/42. tanév anyakönyve.

118 MNL BAML VIII. 263. 1942/43. tanév anyakönyve.

119 MNL BAML VIII. 263. 1/948.; BÁNYAI, Zsidó iskolák és gyerekintézmények a holokauszt után – Pécs példája.

is. 4 tanító működött az iskolánál, amelyek közül 3 részesülhetett fizetéséhez államsegélyben, a negyediket a hitközség egészében saját költségén alkalmazta.¹²⁰ Az 1942. évi VIII. tc. a bevett státusz helyett törvényesen elismert felekezetté minősítette le az izraelita felekezetet, ennek értelmében már minden állami és községi támogatást elveszített az iskola.¹²¹

Az 1943/44. tanév 1944. április 1-jén ért véget, akkor 112 tanulóval és tanítóval.¹²² A pécsi zsidóság gettóba költözése 1944. május 9-én kezdődött, a lezárása május 21-én történt meg. A gettó június 29-i felszámolásakor a létszáma 2711 fő volt. A további események közismertek, jelen tanulmány nem is vállalkozhat e tragikus történések részletezésére, ehelyett igyekszik csupán az iskola szempontjából megközelíteni a következményeket.¹²³

Az Auschwitzból hazatért maréknyi pécsi polgár között csupán kettő gyermek volt,¹²⁴ *Somogyi Péter* és *Tamás*.¹²⁵ Az ikrek az iskola tanulói voltak a négy éven keresztül, 1939–1943 között. Mindketten szorgalmas tanulók voltak, kitűnő osztályzataikat néhány jeles érdemjegy tőri meg csupán.¹²⁶ *Somogyi Péter* 1940-ben I. osztályosként az iskola március 15-i ünnepségén is szavalt.¹²⁷

1945-től az árván maradt zsidó gyermekeket az iskola épületében helyezték el, amely működését az első között kezdte meg az újból felállított intézmények sorában a zsinagóga és a Szeretetház mellett.¹²⁸ Az iskolai oktatás ekkor az 1927-ben önkéntes adományokból felállított¹²⁹ Szeretetház épületében indult el újra.¹³⁰ Az iskola működésének megkezdéséhez számos felajánlás is érkezett, amelyekről a tanító köszönőlevelei tanúskodnak.¹³¹

A második világháború vége és az iskolák államosítása közötti néhány évben az újjászerveződött vidéki hitközségek körében csupán 15 településen volt iskola, ezek is csekély tanulói létszámmal működtek.¹³² Az 1945/46. tanévben 1, az 1946/47. tanévben 2, az 1947/48. tanévben 3 Pécssett született tanulója volt az iskolának. A többiek Budapestről érkeztek a legtöbben, néhányanknál

120 SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 139–140.

121 1942. évi VIII. tc. A pécsi hitközség vonatkozásában lásd: VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 21.

122 VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 176.

123 A deportáció körüli időszak leírását részletesen lásd: SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 142–147.

124 VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 22.; BÁNYAI, Zsidó iskolák és gyerekintézmények a holokauszt után – Pécs példája.

125 Az ikrek hazatérését röviden, de annál inkább szívbe markoló érzékletességgel elbeszélte *Krassó Sándor*: KRASSÓ, Kötéltánc 167–169. *Péter és Tamás* fotója hazatérésük után itt látható: A pécsi izraelita elemi iskola (1887–1944) <https://pecsizsidóság.wordpress.com/2014/07/08/a-pecsi-izraelita-elemi-iskola-1872-1944/>.

126 Lásd: MNL BAML VIII. 263. 1939/40. tanév anyakönyve, 1940/41. tanév anyakönyve, 1941/42. tanév anyakönyve, 1942/43. tanév anyakönyve.

127 A Pécsi Izraelita Elemi Népiskola 1940. március 15-i ünnepi műsora. 1940. március 15. Közzéteszi: VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 201.

128 SCHWEITZER, A Pécsi Izraelita Hitközség története 149; VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 22., 176.

129 UJVÁRI, Magyar Zsidó Lexikon „Pécs” 687.

130 VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 176.

131 *Friedmann Pálnak* MNL BAML VIII. 263. 13/946., *Blancz Vilmosnak* MNL BAML VIII. 263. 14/946. és 48/946., *Frankfurter Istvánnak* MNL BAML VIII. 263. 26/946., *Pollák Lászlónak* MNL BAML VIII. 263. 106/946.

132 BÁNYAI, Zsidó iskolák és gyerekintézmények a holokauszt után – Pécs példája.

Zágráb, Berlin szerepelt születési helyként.¹³³ A pécsi hitközség áldozatkészen fogadta a budapesti gyermekeket, akiknek élelmezése és elszállásolása a fővárosban nehézségekbe ütközött. Magában az iskolaépületben gyermekotthont rendeztek be, a tanítás céljára a Szeretetház két termét használták. Az iskola későbbi igazgatója, *Péter Ernő* volt a gyermekotthon pedagógiai vezetője is.¹³⁴

A háború utáni rövid időszak első tanítója *Péter Ernő* volt. 1914-ben Pécsen született, az itteni izraelita népiskolában tanított 1936-tól, majd az első bécsi döntést követően – több pályatársához hasonlóan – visszacsatolt területre, Kassára került,¹³⁵ ahol 1938 és 1945 között szolgált.¹³⁶ 1945-ben érkezett vissza egy pécsi állami népiskolába, majd az izraelita iskolába. A tanfelügyelő nevében a tanügyi tanácsos értesítette az iskolát, hogy *Péter* pécsi állami népiskolai tanítót a pécsi tankerületi főigazgató a pécsi izr. népiskolához osztotta be, egyelőre még ideiglenesen a vallás- és közoktatásügyi miniszter hozzájárulásától függően.¹³⁷ Eleinte ő volt az iskola egyetlen tanítója, majd a tantestület gyarapodásával ő lett az igazgató, amely pozíciót az államosítás után is megőrizte az akkor már Fürdő utcai Állami Általános Iskolában.¹³⁸ 1946 tavaszán a tanfelügyelő kimutatást kért az iskolánál működő tanerőkről.¹³⁹ Az erre adott válaszban *Péter* családi állapota nős, 1 gyermekkel. Mellette még szerepel *Danziger Zsigmond* korábbi igazgató-tanító és *Feszlerné Székely Márta* korábbi tanítónő, azonban nevük mellett feltüntették, hogy őket deportálták.¹⁴⁰ *Danziger* özvegyétől még egy ideig szerepel néhány kérelem férje illetményének kiszolgáltatása iránt, egészen újbóli férjhezmenetelének időpontjáig, amellyel egyben megindult *Danziger* holtta nyilvánítási eljárása is.¹⁴¹ *Péter* is hamarosan újra nősült, családi állapotában változást jelentett be április 25-én a tanfelügyelőséghez: „f. hó 20-án feleségem *Róth Sára* halottá nyilvánítási eljárását megindítottam, erről a mellékelt közjegyzői okirat tanuskodik. Egyben jelentem, hogy *Schwarz Ibolya* urleánnyal f. hó 20-án házasságot kötöttem.”¹⁴² Amikor felmerült, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a nem állami iskolához ideiglenesen beosztott tanítókat állami iskolához kívánja áthelyezni,¹⁴³ az iskolaszék az Országos Izraelita Iroda útján¹⁴⁴ kérelmezte *Péter* ideiglenes beosztásában való meghagyását – a tanító egyetértésével¹⁴⁵ –, mert így állami tanítóként működött a felekezeti iskolánál, amely nem engedhette volna meg magának új tanító választását, emellett a meglévő tanítói helyeket sem töltötték be arra tekintettel, hogy tanítók „még deportálásukból vissza nem tértek”.¹⁴⁶ Végül 1946 októberében tájékoztatta a tanfelügyelő az iskolaszéket, hogy

133 MNL BAML VIII. 263. 1945/46. tanév anyakönyve, 1946/47. tanév anyakönyve, 1947/48. tanév anyakönyve.

134 BÁNYAI, Zsidó iskolák és gyerekintézmények a holokauszt után – Pécs példája; MNL BAML VIII. 263. 138/948.

135 BÁNYAI, Zsidó iskolák és gyerekintézmények a holokauszt után – Pécs példája.

136 MNL BAML VIII. 263. 35/946.

137 MNL BAML VIII. 263. 2/946.

138 BÁNYAI, Zsidó iskolák és gyerekintézmények a holokauszt után – Pécs példája.

139 MNL BAML VIII. 263. 34/946.

140 MNL BAML VIII. 263. 35/946.

141 MNL BAML VIII. 263. 82/946.

142 MNL BAML VIII. 263. 41/946.

143 MNL BAML VIII. 263. 75/946.

144 MNL BAML VIII. 263. 79/946.

145 MNL BAML VIII. 263. 74/946.

146 MNL BAML VIII. 263. 71/946.

Minisztérium a tanítót saját kérelmére jelenlegi állomáshelyén továbbra is meghagyja,¹⁴⁷ amelyet decemberben még megerősített azzal, hogy lezajlott a nem állami iskolába beosztott állami tanítók áthelyezése, ennek következtében „*Péter Ernő áll. tanító is jelenlegi beosztásában további intézkedésig meghagyottnak tekintendő*”.¹⁴⁸

Az 1945/46. tanévben a tanítás hivatalosan 1946. január 14-én kezdődött, Péter beiratkozásról szóló jelentése szerint „*28 növendék jelentkezett felvételre. 23 tanulót minden hivatalos okirat nélkül, a növendékek bemondása alapján vettem fel. A további 5 növendék elbocsátó levéllel kért felvételt*”.¹⁴⁹ Az elbocsátó levelek is fellelhetők a levéltári iratanyagban; ez azt jelentette, hogy a más jellegű iskolákat látogató gyermekek a tanítás megindulását követően átiratkoztak a pécsi izraelita iskolába, amelyhez korábbi iskolájuktól ún. elbocsátó levél volt szükséges. Erre a célra a 26.000/1941. V.K.M. rendelet 16. § (8) bekezdéséhez kiállított 18. számú minta volt használatos.¹⁵⁰ Az új iskola igazgatója ezt követően a beiratkozásról szóló igazolást küldött a korábbi iskolának.¹⁵¹ A „bemondás alapján” való felvétel arra utal, hogy a háború utáni években a tanulók között nagyon sokan – érthetően – nem rendelkeztek okmányokkal, így személyes adataikat csak az ő elmondásuk alapján lehetett kideríteni. Azonban fiatalabb, üldözött illetve rejtegetett gyermekekről lévén szó, adataik hiányosak voltak.¹⁵² Az adatoknak a gyermekek emlékeikre támaszkodó rögzítése ellentmondásokhoz is vezethetett, az egyik tanuló például ugyanazon tanévben kétszer szerepel az osztálynaplóban (osztályozó vizsga révén II. és III. osztállynál is): a két különböző sorban megegyezik a korábbi lakcímének és gondviselője (édesapja) nevének feltüntetése, azonban a gondviselő foglalkozásánál egyik alkalommal kereskedő, másik alkalommal villamosvezető szerepel; nem következtethetünk egyszerű váltásra a foglalkozásban, mivel mindkét esetben mellé írták, hogy „*deportált*”.¹⁵³ Január 25-én a tanfelügyelő behívta Pétert „*a hiteles személyi adatok nélkül felvett iskolakötelesek személyi viszonyainak tisztázása végett*”.¹⁵⁴ Később a tanfelügyelő a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium állásfoglalását kérte. A miniszter 65.316/1946. IV. a. ü. o. sz. rendelete szerint az iskolakötelesek „*akiket mint gondozás nélkül álló gyermekeket a Nemzetközi Vöröskereszt gyűjtött össze és helyezett el egyik pécsi gyermekotthonban, személyi adatai abban az esetben jegyezhetők fel az iskolai okmányokban az érdekeltek által eszközölt bemondás alapján, amennyiben a vonatkozó hiteles személyi okmányok nem szerezhetők be és ez a körülmény hitelt érdemlően igazolást nyert*”.¹⁵⁵ Az év végi osztályozó vizsgák engedélyezésével egyben a tanfelügyelő elrendelte, hogy az okmányok nélküli tanulók

147 MNL BAML VIII. 263. 93/946.

148 MNL BAML VIII. 263. 112/946.

149 MNL BAML VIII. 263. 3/1946.

150 Az elbocsátó levél formaszövege a következő volt: „*Herceg Béla tanuló, aki Pécs községben (városban) 1937. szept. hó 6. napján született, a fent megjelölt népiskolából [jelen esetben Pécs belv. fiú népiskolától] elbocsátását kérte, mert Pécs községbe (városba) a Szeretetházba [lakcím megjelölésének helye] költözik, illetve az izraelita iskolába iratkozott át. Kérem a gyermeket új lakóhelyén beíró népiskola igazgatóját (tanítóját), hogy a 26.000/1941. V.K.M. rendelet 16. § (8) bekezdése értelmében a beírásról haladéktalanul értesítsen.*” MNL BAML VIII. 263. 5/946. Lásd a további példákat: MNL BAML VIII. 263. 6/946., 7/946., 8/946., 9/946., 10/946., 17/946., 140/947., 155/947., 33/948., 51/948., 74/948.

151 Lásd például: MNL BAML VIII. 263. 11/946., 12/946.

152 BÁNYAI, Zsidó iskolák és gyerekintézmények a holokauszt után – Pécs példája.

153 MNL BAML VIII. 263. 1945/46. tanév anyakönyve.

154 MNL BAML VIII. 263. 18/946.

155 MNL BAML VIII. 263. 68/946.

esetében a naplóba és az értesítő könyvükbe az alábbi záradékot vezessék be: „*A személyi adatok okmányok hiányában az iskolaköteles bemondása, a Nemzetközi Vöröskeresztől nyert tájékoztatás alapján vezettettek be. Az iskolaköteles gondviselője a zsidónak minősített személyekkel szemben alkalmazott erőszakos intézkedések során tűnt el.*”¹⁵⁶

A beiratkozott 28 tanulót eleinte az I-II. osztályba sorolták be, azonban tekintettel a több túlkoros gyermekre, illetve a létszám gyakori változására, később III. osztály is működött. Az anyakönyvi naplóban rögzítettek alapján az I. osztályt 19 tanuló (13 lány és 6 fiú) látogatta, közöttük 2 római katolikus és 2 görögkeleti vallású volt. A II. osztályba 3 fiú, a III. osztályba 4 fiú és 3 lány járt, ők mind izraelita vallásúak és magyar anyanyelvűek, budapesti születésűek voltak. Több tanulónál szerepel megjegyzésként, hogy „*Az adatok [beírása] minden hivatalos okirat nélkül, a növendék bemondása alapján történt.*”¹⁵⁷ A január 12-i iskolaszéki ülés jegyzőkönyvéből kiderül, hogy „*a tanítás heti 5 munkanapon történik. Vasárnap nincs tanítás, szombatra kerül a két hittanóra és az Istentisztelet. A munkanapokon reggel 8 órától délután 2 óráig 45 perces órákban folyik a tanítás.*”¹⁵⁸ Héber tárgyak ebben a tanévben egyáltalán nem voltak feltüntetve a naplóban, csupán „vallástan”, amelynek oktatására dr. Krausz Henriket kérték fel. A február 18-án tartott iskolaszéki ülésen Péter tájékoztatta a tagokat a tanulók előmeneteléről és az iskola jelenlegi állapotáról: „*az I. osztállyal naponként 8 órától 12-ig foglalkozik, ez idő alatt a 2 második csendes foglalkozást tart. 12 órától 1 óráig a 2 másodikkal külön foglalkozik. Az I. osztályosok tanulmányilag szépen haladnak. 6-ig számolnak, ismerik valamennyi kis betűt. A nemrég vásárolt új könyvből olvasnak. Ceruzával az eddig tanult 10 betűt, egy és két tagu szavakat írják. a 2 másodikos a II. osztály anyagát minden valószínűség szerint március közepére elvégzi és a tanügyi hatóság engedélyével le is vizsgázhat.*”¹⁵⁹ Március folyamán a Nemzetközi Vöröskereszt újabb 7 gyermeket küldött az iskolához, mind túlkorosak voltak, bizonyítványa csak négyüknek volt, a többi hármat „tudomásuknak megfelelően iskolázták be.”¹⁶⁰ A következő iskolaszéki ülésen, május 19-én a tanulók létszáma már csak 26 volt: I. osztály 18, II. osztály 1, III. osztály 6, IV. osztály 1 tanulóval. Péter ekkor kiemelte, hogy fontos lenne tanszerek és könyvek beszerzése, amelyhez kérte az iskolaszék támogatását. Erre válaszként Blancz Vilmos, az iskolaszék akkor megválasztott alelnöke, aki már a tanév folyamán korábban is tett adományokat, felajánlotta a szükséges könyveket és eszközöket, mert „*erkölcsi kötelességének érzi, hogy az iskolát támogatni kell.*”¹⁶¹ Az iskolaszék tagjai az iskolát emellett is gyakran látogatták, készségesen az iskola rendelkezésére álltak minden tekintetben.

A fent említett túlkorosság jellemző volt az iskola tanulói körében, a lemaradást az üldözés, a háború, majd azt követően a gyógykezelések és feltápláló nyaraltatások miatti kimaradás okozták.¹⁶² Ezt osztályozó vizsgák révén igyekeztek orvosolni, így a gyermekek gyorsabb ütemben behozhatták lemaradásukat. Az 1945/46. tanévben a III. osztályban 7 tanulóból 5 tett osztályozó vizsgát a tavasz folyamán, a tanító ehhez a tanfelügyelőtől kért és kapott engedélyt.¹⁶³ Az 1946/47. tanév végén 3 tanuló a III. osztály anyagából vizsgázott, ennek díja ekkor 6 forint volt fejenként,

156 MNL BAML VIII. 263. 56/946., 1945/46. tanév anyakönyve.

157 MNL BAML VIII. 263. 1945/46. tanév anyakönyve.

158 MNL BAML VIII. 263. 24/946.

159 MNL BAML VIII. 263. 28/946.

160 MNL BAML VIII. 263. 2/946.

161 MNL BAML VIII. 263. 58/946.

162 BÁNYAI, Zsidó iskolák és gyerekintézmények a holokauszt után – Pécs példája.

163 MNL BAML VIII. 263. 25/946., 32/946., 55/946., 56/946., 1945/46. tanév anyakönyve.

amelyet a pedagógiai szemináriumi könyvtár javára kellett befizetni.¹⁶⁴ Ezt megelőzően nem áll rendelkezésre arra vonatkozó adat, hogy díjköteles lett volna az osztályozó vizsga. Az 1947/48. tanévben a tankerületi főigazgató soron kívüli osztályozó vizsgát engedélyezett 4 tanulónak.¹⁶⁵

Az 1945/46. tanév lezárultával a tanfelügyelőségnek küldött jelentés alapján összesen 43 tanuló iratkozott be, amelyből év végére a távozások folytán 28 maradt. Az iskolában megtartották a tanév folyamán az „*elrendelt és szokásos hazafias, vallásos és egyéb társadalmi jellegű ünnepélyeket, emléknapokat, a tanításban szükségessé vált és az időjárás által megengedett kirándulásokat, madarak és fák napját, anyák napját*”. Ekkor is megemlézték, hogy az iskola mindhárom könyvtára elpusztult, csak néhány könyv és kevés irat maradt meg.¹⁶⁶

Az 1946/47-es tanévben szól arról irat, hogy a tanügyi hatóságokkal történt egyeztetést követően az iskola általános iskolává alakult, amelyhez mérten a következő tanérve tervezték a felső tagozat megnyitását is.¹⁶⁷ Ennek megfelelően az iskola elnevezése már Pécsi Izraelita Általános Iskola, amelynek rendes helye a Fürdő u. 1. szám alatt, ideiglenes helye Tímár utcában található.¹⁶⁸ Az iskola továbbra is felekezeti jellegű,¹⁶⁹ fenntartója a pécsi izraelita hitközség, emellett megjelölése általános önálló iskola, nem pedig körzeti, együttműködő illetve fiókiskola volt. Arra a kérdésre, hogy mekkora kárt szenvedett az iskola épülete, berendezése a háború alatt, a következő válasz szerepelt: épület és főrészei 100%, tantermek, könyvtárak, bútorzatok 100-100%, padok 60%.¹⁷⁰ Egy iskolaszéki ülésről készült jegyzőkönyv tanúskodik arról, hogy a cserkészcsapat felszerelése is „*többé kevésbé elpusztult. Néhány sátor került meg, amelyeket a deportálás előtt ládába téve elástak*.”¹⁷¹

Az építkezés miatt szeptember végére halasztott tanévkezdéskor 26 növendék iratkozott be,¹⁷² számuk október 14-én már 32,¹⁷³ november 24-én 27 fő volt. Az iskolaszéki ülésén Péter elmondta, hogy a gyermekek létszámában eddig is gyakran történt változás, ez látszólag folytatódik, „*kilátás van most is újabb 12 gyermek jövetelére*”.¹⁷⁴ A tanév végén a tanfelügyelőnek tett jelentésben összesítve 47 beiratkozásról számoltak be, év közben 14 tanuló távozott, majd 31 rendes és 2 magántanulóval zárult a tanév.¹⁷⁵

A tanulók létszámának folyamatos változása állandó problémát jelentett, ez már a tanítás megindulását követően azonnal, az előző tanévben elkezdődött, 1946 tavaszán az iskola tanítója arról tájékoztatta a tanfelügyelőt, hogy „*az amerikai vöröskereszt rendelkezése szerint az iskola 28 növendéke közül 11-et azonnali hatállyal Budapestre rendelt. Ugyanezen rendelkezéssel kapcsolatban 20 pesti gyermek közeli érkezését helyezi kilátásba*”.¹⁷⁶ Péter 1947. október 12-i levelében is

164 MNL BAML VIII. 263. 133/947.

165 MNL BAML VIII. 263. 25/947., 1947/48. tanév anyakönyve.

166 MNL BAML VIII. 263. 66/946.

167 MNL BAML VIII. 263. 103/947.

168 MNL BAML VIII. 263. 12/947.

169 MNL BAML VIII. 263. 114/947.

170 MNL BAML VIII. 263. 12/947.

171 MNL BAML VIII. 263. 102/946.

172 MNL BAML VIII. 263. 84/946.

173 MNL BAML VIII. 263. 91/946.

174 MNL BAML VIII. 263. 102/946.

175 MNL BAML VIII. 263. 103/947.

176 MNL BAML VIII. 263. 19/946.

ezügyben fordult a tanfelügyelőhöz. 15 növendéket, akik túlkoruk ellenére is az általános iskola alsó tagozatába jártak, máshová akartak áthelyezni a hatóságok. Ők is a gyermekotthon lakói voltak, így távozásuk annak fenntartását is veszélybe sodorta volna, mert túl kevésre csökkent volna az ottani gyermekek száma. Erre tekintettel Péter kérte a tanfelügyelőt, hogy legalább az év végéig maradhassanak a gyermekek, hiszen az évközbeni áthelyezés nekik sem tenne jót pedagógiai szempontból, és nehézségeket okozna a tanügyi igazgatás tekintetében is, hiszen „a helyi tanügyi hatóság is úgy hagyta helyben általános iskolánk függetlenségét, ha ezek az áthelyezések megszűnnek, különben főkiskolaként kezelnek. Szó szerint idézve szavaikat: A pécsi zsidó iskola olyan mint egy átjáróház, nem lehet önálló ált. iskolának kezelni.” Hozzátette azt is, hogy „a munka mind az otthonban, mind az iskolában teljes apparátussal megindult, minden megy a maga útján zsidó és főleg cionista gondolatvilág kidomborításával. Kérem ezt a nehéz, eredményes munkát indokolatlan áthelyezésekkel meg ne akadályozzák, sőt lehetőség szerint minden tekintetben elősegítsék”.¹⁷⁷

Az 1946/47. tanév elején a tanítás váltakozva történt, Péter ekkor még egyedül tanította az összes osztályt. Délutánonként a túlkoros tanulókkal foglalkozott, „akik a Tanfelügyelő ur engedélyével tananyaguk elvégzésével vizsgát tehetnek”.¹⁷⁸ 1946 végén csatlakozott az iskolához Böhm Márta tanítónő. Ő is Pécsen született 1921-ben, a második világháború előtt fél év pécsi tanítói működés után a siklósi izraelita népiskolához került.¹⁷⁹ A tanítónőt 1946. december 15-én az iskolaszék ideiglenes helyettesítési megbízással megválasztotta.¹⁸⁰ Böhm ekkor a III-IV., Péter az I-II. osztályt tanította.¹⁸¹

1947-ben már egyre inkább meghatározta az iskola mindennapjait a baloldali világnézet, amely a későbbi évtizedekben még inkább kibontakozik. Az 1848. március 15-i centenáriusra való folyamatos készülés¹⁸² mellett már gyakoriak voltak az ideológiától áthatott iskolai ünnepek. Ez érzékletesen leírható a tanfelügyelőtől május 1. megünneplése kapcsán érkezett rendkívül részletes felhívással, amely arra irányult, hogyan kell megemlékezni a munka ünnepéről: „Minden tanulónak lehetővé kell tenni a május 1-ének megünneplését. Amennyiben a tanulók tömegesen akarnak kivonulni, az egyesületekkel is kivonulhatnak. Amennyiben az ünnepeket valamely ifj. egyesület vagy esetleg maga az iskola egyes tanulók szereplésével kívánná színesebbé tenni, ezt az iskolák igazgatói a jó ízlés szempontjainak szem előtt tartásával engedélyezhetik. A tanulók társadalmi felvonulásokon illetve ünnepeken való megjelenésének bármely kötelező tevékenység beiktatásával való megakadályozása tilos. Április 30-án valamennyi iskolában a tanítás utolsó órájában meg kell emlékezni május 1-ének jelentőségéről. A megemlékezés során méltatni kell a munka jelentőségét. Meg kell emlékezni arról is, hogy az emberi társadalom értékes egyedeit egyedül a munka kapcsolhatja egybe. A parasztságnak, munkásságnak, alkotó értelmiségnek együttesen kell felsorakoznia azok ellen, akik munka és alkotás nélkül akarnak élni. A népek között is a munkát, az alkotó kéz és szellem tiszteltetést kell erő helyett uralomra juttatni. Dolgoznunk kell az alkotó emberiség békés és egész világra kiterjedő szolidaritásának megteremtése érdekében.”¹⁸³ Az 1945. április 4-i „felszabadulásról” röviden már 1946-ban,¹⁸⁴ majd szervezettebb keretek között 1947-ben iskolai ünnepség keretében kellett

177 MNL BAML VIII. 263. 170/947.

178 MNL BAML VIII. 263. 102/946.

179 BÁNYAI, Zsidó iskolák és gyerekeintézmények a holokauszt után – Pécs példája.

180 MNL BAML VIII. 263. 113/946.

181 MNL BAML VIII. 263. 103/947.

182 Például MNL BAML VIII. 263. 59/947., 84/947.

183 MNL BAML VIII. 263. 63/947.

184 MNL BAML VIII. 263. 36/946.

megemlékezni.¹⁸⁵ Ide kapcsolódik a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 86.845/1947. III. sz. rendelete alapján a különböző, ideológiailag az új rendszer számára nem elfogadható szemléltető képek és eszközök eltávolítása az iskolákból, amit végrehajtás végett a tanfelügyelőtől az izraelita iskola is megkapott. Az eltávolítandók között említették például az irredenta képeket, térképeket, „ellenforradalmi” vonatkozású képeket (pl. Honvédségünk, *Horthy*: Bízom a magyar ifjúságban), a múlt politikusainak, minisztériumok vezető tisztviselőinek, tankerületi főigazgatóinak képét és szobrát, háborús uszító képeket, „a demokráciától megszüntetett intézményekre” (például a királyságra vagy a csendőrségre emlékeztető képek), a *Habsburg*-magyar közösséget illusztráló képeket (például „*Életünket és vérünket*”, *Ferenc József* négy kardvágása vagy megkoronázása), illetve az „ellenforradalom” külpolitikáját népszerűsítő képeket (például *Victor Emanuel*).¹⁸⁶ Emellett a tanítók részére folyamatos világnézeti tájékoztató értekezleteket tartottak.¹⁸⁷ Ezekre az eseményekre az iskola továbbra is az integráció jegyében reagált, alkalmazkodtak az új elvárásokhoz.

A tanév végén az iskolaszék meghosszabbította *Böhm* ideiglenes megbízását egy évre, ugyanekkor *Pétert* igazgatónak bízták meg, tekintettel arra, hogy az ezzel járó feladatokat a gyakorlatban eddig is ő látta el.¹⁸⁸

Az 1947/48. tanévtől *dr. Politzer Ferencné Scheiber Noémi* és *Páhmer Mór* (magyarosítva *Pataki Miklós*¹⁸⁹) is a tantestület tagjai lettek, ugyanekkortól *dr. Schweitzer József* rabbiként hit-tant és héber nyelvet oktatott.¹⁹⁰ Mellettük *dr. Árvai Jenő* állami gimnáziumi tanár, *Fábián Pál* állami gimnáziumi tanár és *Lakatos József* állami tanító óraadóként működtek az iskolánál.¹⁹¹ *Páhmer* átosztása iránti kérelmében az iskolaszék indokként felhozta a hitközség nehéz anyagi helyzetét, továbbá „*hogy az ált. iskola mind hét osztályát nyitottuk meg és így tanerő hiányunk van*”. November 10-én a tanfelügyelő engedélyezte, hogy *Páhmer* megkezdje a munkát az iskolánál addig is, amíg a vallás- és közoktatásügyi miniszter hozzájárulása is megérkezik,¹⁹² ami végül január elején történt meg.¹⁹³ A tantestület ekkori tagjai a tankerületi főigazgató felhívására a tanév folyamán nevelői továbbképző tanfolyamokra is jelentkeztek; mind a négyen beiratkoztak pedagógia továbbképzésre, emellett *Böhm* és *Politzerné* tanítónők magyar irodalom, *Péter* és *Páhmer* tanítók természettudományok tanfolyamra is.¹⁹⁴ 1948 márciusára *Politzernével* bezárólag a teljes tantestület letette a köztársasági esküt is, amelynek szövege ekkor a következő volt: „*Én ... fogadom, hogy a magyar köztársasághoz és annak alkotmányához hű leszek, Magyarország törvényeit, törvényes szokásait és a kormány rendeleteit megtartom, hivatali előjáróimnak engedelmeskedem, a hivatali titkot megőrzöm és hivatali kötelességeimet pontosan, lelkiismeretesen, a nép érdekeinek szem előtt tartásával teljesítem.*”¹⁹⁵

185 MNL BAML VIII. 263. 41/947., 33/947.

186 MNL BAML VIII. 263. 119/947.

187 MNL BAML VIII. 263. 29/947., 37/947., 43/947., 74/947., 87/947.

188 MNL BAML VIII. 263. 117/947., 138/947.

189 MNL BAML VIII. 263. 125/948.

190 BÁNYAI, Zsidó iskolák és gyerekintézmények a holokauszt után – Pécs példája.

191 MNL BAML VIII. 263. 1/948.

192 MNL BAML VIII. 263. 157/947.

193 MNL BAML VIII. 263. 15/948., 20/948., 53/948.

194 MNL BAML VIII. 263. 64/948.

195 MNL BAML VIII. 263. 80/948. *Böhm Márta* fogadalmi okmánya: MNL BAML VIII. 263. 113/946., *Politzer Ferencné* fogadalmi okmánya: 108/948. A tanítói eskük korábbi szövegét lásd: NIKLAI, Az

1947. szeptember 2-án került sor az ünnepélyes tanévnyitásra, a beiratást az ezt megelőző napokban a hitközség tanácstermében végezték.¹⁹⁶ A naplóban az alsó tagozatban – valószínűleg a gyermekek kisebb létszámára (összesen 24 fő) és az osztályozó vizsgák miatt egyébként sem élesen elválasztható osztályokra tekintettel – nem alkalmaztak osztály szerinti bontást. Felső tagozatban csak VI. osztály működött, 7 tanulóval.¹⁹⁷

A Magyarországi Izraeliták Országos Irodája kezdeményezésére és a Vallás- és Köznevelési Minisztérium engedélyével új tantervet vezettek be az izraelita iskolákban.¹⁹⁸ A beadványt a Minisztérium 90.990/1947. III. főoszt. szám alatt teljes egészében jóváhagyta. 1947 júliusában az Iroda – mellékelve a több, mint 10 oldalas részletes tantervet – alkalmazás végett megküldte a pécsi iskolának is az újításokat. *„Ennek alapján a helyi tantervben megjelölt tárgyak, a megjelölt óraszámokban iskoláinkban az 1947/48. tanévtől kezdődően döntő jellegű tárgyként tanítandók. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a beadványban említett tárgyak nem választható tárgyak, hanem azok minden tanulóra nézve kötelezőek. A héber nyelv és irodalom tanítása nem érinti az iskolában esetleg más idegen nyelvek választási lehetőségét. (...) a jövőben a vallástan, héber nyelv és zsidó történelem külön osztályozandó tárgyakat jelentenek. Mind a három tárgyat taníthatja azonos tanár, azonban tárgyként más-más tanár is a felkészültségének és rátermettségének megfelelően. Mindenesetre kívánatos, hogy az általános iskola I-VI. osztályában legalább a vallástan és a héber nyelv tanítása lehetőleg egy kézben legyen. A zsidó történelmet esetleg taníthatja alkalmas és arra vállalkozó történelemszakos tanár is. Felkérjük Igazgató Urat, hogy a zsidó iskolák életében különös jelentőséggel bíró miniszteri rendelettel kapcsolatban külön módszeres értekezlet keretében is foglalkozni szíveskedjék.”*¹⁹⁹ A tanfelügyelő hasonló felhívására Péter kifejtette, hogy az *„Iroda által elfogadott tanterv helyi vonatkozásban nem érinti az ált. iskolák tantervét. A héber nyelv tanítása a kötelező idegen nyelv tanításán felül történik”,* azaz lényegében az előírtaknak megfelelő gyakorlatot alkalmaztak már eddig is. Az iskola óratervében I. osztályban a héber beszédgyakorlatok heti 3 órában, II., III. és IV. osztályban a héber olvasás és beszédgyakorlatok heti 4 órában, V. és VI. osztályban a héber nyelv heti 4 órában, továbbá VII. osztályban a héber nyelv heti 3 órában, zsidó történelem heti 1 órában szerepelt.²⁰⁰ A héber nyelvet ekkor az igazgató által leírtaknak megfelelően szabadon választható tárgyként oktatták. *Schweitzer József* rabbi ekkor az V. osztályban 7, a VI. osztályban 8, a VII. osztályban 12 tanulót tanított ebből a tárgyból. Érdekesség, hogy a másik szabadon választható tárgyat, az angol nyelvet, amelyet *Fábián Pál* tartott, a héberhez képest összesen több tanuló (34 fő) hallgatta.²⁰¹ Az iskola létszámából kiindulva ezek a számok arra utalnak, hogy angolt minden tanuló tanult, hébert azonban nem. A hébert heti 4, az angolt heti 3 órában oktatták V-VII. osztályosok részére. A nyelveken felül ekkor választható tárgyak voltak még a háztartási- és a műhelygyakorlatok, előbbi *Böhm*, utóbbi *Páhmer* tartotta, mindkettőt heti 3 órában, V-VII. osztályban választhatták a gyerekek.²⁰² Hozzá kell tenni, hogy a tanterv szerint legalábbis ezen osztályok számára voltak meghirdetve a tárgyak, de a gyakori osztályozó vizsgák és évfolyamok közötti mozgás révén nem működött állandó jelleggel mindhárom osztály.

asszimilációs politika szerepe a kultúra és az oktatás területén a Horthy-korszakban.

196 MNL BAML VIII. 263. 130/947.

197 MNL BAML VIII. 263. 1947/48. tanév anyakönyve.

198 BÁNYAI, Zsidó iskolák és gyerekintézmények a holokauszt után – Pécs példája.

199 MNL BAML VIII. 263. 118/947.

200 MNL BAML VIII. 263. 161/947.

201 MNL BAML VIII. 263. 167/947.

202 MNL BAML VIII. 263. 13/948.

A fentiek mellett „közös tárgyak” voltak a tanévben I-VII. osztályban a hit és erkölcstan, amelyet *Schweitzer József* tartott, minden osztálynak heti 2 órában; a magyar olvasás, *Politzerné, Páhmer, Böhm* és *Péter* oktatásában; a számolás és mérést *Páhmer, Böhm* és *Péter* tanította; éneket *Lakatos József* testnevelést fiúknak *Páhmer*, lányoknak *Böhm* tartott. Ezeken felül az I. osztályban magyar beszéd- és értelemgyakorlat, valamint olvasás, II-IV. osztályban e kettő mellett magyar írás, fogalmazás, nyelvi ismeretek, rajz és kézimunka voltak a kötelező tárgyak. A felső tagozatban már föld és néprajz, történelem, természeti ismeretek (VII.-ben természettan és ember élete), valamint szabad beszélgetés szerepeltek a tanulók órarendjében. A föld és néprajzot és a történelmet *Árvai Jenő* tartotta, a többi tárgy oktatása (a hit és erkölcstanon, a héberen, az angolon és az éneken felül) osztályok szerint oszlott meg *Péter, Böhm, Páhmer* és *Politzerné* között.²⁰³

[illegible]

4. kép: Az iskola összesített órarendje az 1947/48. tanévben. MNL BAML VII. 263. 13/948.

Más felekezetek gyermekei is látogatták a pécsi izraelita iskolát, bár nem túl magas, de országos viszonylatban mégis nagyobb számban. 1946/47-ben 2 római katolikus,²⁰⁴ 1947/48-ban 5 római katolikus és 5 református tanuló szerepelt.²⁰⁵ A más vallású gyermekek hitoktatásáról természetesen saját felekezetük gondoskodott. Az érintett egyházak ennek megfelelően tájékoztatták az iskolát is az osztályozó vizsgáik időpontjáról, ezzel igazolva a tanulók aznapi távolmaradását, egyben felhívva az iskola figyelmét arra, hogy tanulóikat emlékeztessék arra, hogy a vizsgán kötelező

203 MNL BAML VIII. 263. 13/948.

204 MNL BAML VIII. 263. 1946/47. tanév anyakönyve.

205 M_{NL} B_{AML} VIII. 263. 198/947.

megjelenniük az eredményes teljesítés érdekében. Ezt követően a római katolikus, a református, illetve az evangélikus hitoktatók megküldték az érintett gyermekek osztályzatát hit és erkölcsstanból annak érdekében, hogy az az iskolai anyakönyvbe bevezethető legyen.²⁰⁶ Ugyanerre látunk példát más iskolák részére az izraelita iskola hitoktatójától is.²⁰⁷

Ebben a tanévben már több levélváltás történt az iskolaépület és az eszközök ügyében. Ennek kézenfekvő oka az volt, hogy hét osztályosra bővült az iskola, de emellett a háttérben meghúzóhatott az is, hogy eddigre állt vissza a mindennapi működés olyan szintre, hogy ezzel a kérdéssel is tudtak foglalkozni. Péter már az ősz elején felkereste a Magyar Cionista Szövetség Pécsi Helyi Csoportja elnökét közvetlen hangnemű levelével, hogy járjon közbe felsőbb körökben az iskola érdekében. „*A mi nagyon szeretett iskolánkról van szó, amelyet te jól tudod milyen körülmények között kaptam kézhez, félig leégve mindentől kifosztva. Azóta is sokat dolgoztam, fáradoztam és az iskolát sikerült valamikép, ha szükségépületben is rendbe hoznom. Ebben az évben a kor követelményének megfelelően megnyitottuk az általános iskola első hét osztályát. Most hogy elkezdődött a tanítás látjuk csak, hogy milyen gyengén vagyunk felszerelésünkben ellátva. Ezen szeretnénk valamikép segíteni, térképet, fizikai, vegytani és sportfelszerelést kell beszereznem. (...) Segíts rajtunk, közvetítsd kérésünket, akár az Országos Irodához, akár a Jointhoz, ahol remélem meghallgatásra fogunk találni, nem hagyhatják az 1852-ben alakult nagymultu iskolánkat cserben. Próbálj részünkre egy nagyobb segélyt kiutaltatni, hogy mindannyiunk iskolája ismét olyan fényben ragyoghasson mint az a multban volt.*”²⁰⁸ A Zsidó Világkongresszus megkeresésére nem sokkal később hasonló tartalmú választ írt az iskola: „*Arra való tekintettel, hogy iskolánk leégett, szükség helyiségben igen nehéz körülmények között, de nagy lelkesedéssel, igaz zsidó szívvvel tanítunk. Leginkább könyvtárunk, szertáraink (fizika-vegytan), térképeink hiányoznak, amelyek teljes egészében elpusztultak.*”²⁰⁹ A felszerelés kérdése a tantestület értekezletén is felmerült, az igazgató felmérte az igényeket, mely tantárgyhoz mire lenne szükség.²¹⁰ A leégett iskola négy tantermének helyreállítására az Országos Zsidó Segítő Bizottság Gyermekvédelmi Osztályának a beruházásából valósult meg, aminek fejében az iskolafenntartó azt a Gyermekvédelmi Osztálynak 5 évre bérbeadta.²¹¹ Így történhetett, hogy az iskolaépületben maga a gyermekotthon működött, míg a tanítás a Szeretetházban zajlott.

Az iskola nehéz anyagi körülményeit és a tanulók különleges helyzetét példázza az Országos Izraelita Tanítóegyesület felhívására adott válasz. A Tanítóegyesület 1946 májusától kezdte meg újra működését, azonban tagságát csak két évvel később tudta kiszélesíteni és szorosabbra fűzni. Politikai félreértések elkerülése végett hangsúlyozták, hogy „*a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének céltudatos demokratikus munkáját a leghathatósabban, szívvel-lélekkel s fenntartás nélkül támogatjuk. Bizonyára minden egyes tagtársunk is tagja a Szakszervezetnek. Egyesületünk újjáéledése semmiképpen sem jelent elkülönülést, még kevésbé célzatos politikai megfontolást. De mégis a zsidó tanítók és tanárok különleges feladatának tartjuk a zsidó hagyományok megőrzését és ápolását. Ezt a feladatot pedig csak a magunk közösségében tudjuk megoldani*”. A levél további része betekintést ad a hagyományok megőrzésére és ápolására szánt közösségi munka részleteibe. Az Országos Rabbiegyesülettel való együttműködés keretében üzembe helyeztek egy balatonfüredi üdülőlábat, amely „*az egyetlen*

206 Lásd például: MNL BAML VIII. 263. 42/948., 43/948., 50/948., 206/948., 207/948., 212/948., 217/948.

207 Lásd például: MNL BAML VIII. 263. 209/948., 210/948.

208 MNL BAML VIII. 263. 168/947.

209 MNL BAML VIII. 263. 202/947.

210 MNL BAML VIII. 263. 219/947.

211 MNL BAML VIII. 263. 100/948.

nyaralótelep az országban, amely a zsidó életforma minden követelményének maradéktalan kielégítését biztosítja számunkra. (...) Most, hogy a vidéki hitközségek megszerveződésével és lassú kialakulásával áttekintést nyertünk a zsidó iskolák helyzetéről, szükségét érezzük annak, hogy tagjainkkal való érintkezésünket elevebbé tegyük s hogy egyesületünk célkitűzéseit, elsősorban szociális munkáját hatékonyabbá fokozzuk”. A szociális és kulturális feladatok ellátása érdekében évi 20 forint tagdíjat állapítottak meg, valamint a nyaralóhoz „a kartársak megértő és lelkes támogatásával a tanuló-ifjúságon keresztül eredményes gyűjtést szerveztek”. A pécsi iskola tanítói testületileg beléptek az egyesületbe, befizették tagdíjukat, ugyanakkor hozzátették, hogy ezen felül a „legnagyobb sajnálattal sem tudunk kérésüknek eleget tenni. Iskolánk növendékei a Joint által fenntartott gyermekotthonból kerülnek ki. Ezek az üdülőház gyűjtésének munkájában nem vehetnek részt”.²¹²

A dologi nehézségek ellenére a tantestület lelkiismeretesen és odaadással végezte munkáját. 1948-ban már gyakran látogatták az iskolát tanulmányi felügyelők, akik szakmailag ellenőrizték a tanórákat. Szilágyi Béla tanulmányi felügyelő például dicsérte a tanítók tanításmenetét, amelyek „egyől-egyig gondosan kidolgozott, tervszerűen haladó menetűek. (...) A szaktanárok módszertanilag jól felépített vázlatokkal készülnek óráikra, ami a tervszerű munkát biztosítja”. Kiemelte azt is, hogy „az intézetnek szemléltető eszközei a háború folyamán elpusztultak”, de „a szaktanárok saját gyűjteményüket, könyveiket használják dicséretre méltó buzgósággal szemléltetésre, de megindították az iskolai szemléltető eszközök, könyvek, képek stb. gyűjtését is”. Jól érzékelteti a tanítók és a tanulók közötti viszonyt a „szabad beszélgetés” óra látogatásáról szóló beszámoló, amelyen Péter vezetésével a „gyermekek élénken vesznek részt a beszélgetésben. Ömlik belőlük a szó, s szívesen elkalandoznak, a nevelő azonban a vezetésnek is mestere, egy-egy odavetett kérdése nemcsak megindítja, hanem irányítja, vezeti is a tanulók beszédét. Modora közvetlen, a gyermekekkel való viszonya meghitt s közvetlen. (...) az intézet nevelőtestülete helyesen fogja fel a szabad beszélgetés óráinak célkitűzéseit, a gyermekek aktuális problémáinak megszólaltatásával világnézeti irányítást, nevelést adnak, s lehetőséget teremtenek a demokratikus szellem tervszerű kiépítésére”. Az idézet vége már rámutat a tantestület többi tagjával kapcsolatban is arra, amit a tanulmányi felügyelő is megállapított általánosságban, hogy „a nevelőtestület hivatása magaslatán áll, s már eddig is nagyon jó eredményt ért el”.²¹³ A tantestület azonban nem volt ilyen elégedett, az április 18-i ellenőrző értekezleten úgy vélték, hogy a tanulók előmenetele nem megfelelő. Ennek okát egyrészt abban látták, hogy a gyermekek egy része kivándorlás előtt állt, amely a tanulástól elvonta gondolataikat, másrészt az iskola növendékeinek folyamatos változását is említették, Péter szerint „sok új gyerek jött, akik rossz hatással vannak a többiekre” és Páhmer is úgy gondolta, hogy „főleg az új gyerekek befolyásolták kedvezőtlenül a mi gyerekeinket”.²¹⁴ A tantestület záró értekezletén június 15-én említést tettek arról, hogy a felső tagozatot sűrűn látogatták tanulmányi felügyelők és „a jegyzőkönyvek tanúsága szerint a legnagyobb megelégedettséggel távoztak”. A világi hatóság ellenőrzésein felül fontosnak tartották ugyanekkor kiemelni, hogy az iskolát „több ízben látogatja iskolafenntartó ujonnan választott főrabbi Dr. Schweitzer József, aki mindig csak a legnagyobb elismerés hangján beszél az iskolában látottakról és hallottakról”.²¹⁵

Az 1947/48. tanév utolsó napja június 10. volt.²¹⁶ Másnap már megtörtént az államosítás előkészítése végett az iskola épületének és felszereléseinek zár alá vétele. A polgármester június

212 MNL BAML VIII. 263. 82/948.

213 MNL BAML VIII. 263. 172/948.

214 MNL BAML VIII. 263. 192/948.

215 MNL BAML VIII. 263. 224/948.

216 MNL BAML VIII. 263. 218/948.

13-án tájékoztatta az iskolát, miszerint a „*Magyar Köztársaság Kormánya 6.500/1948. Korm. számú rendelete értelmében a nem állami kézben lévő ovodák, iskolák és a velük összefüggő tanulóotthonok épületeinek és felszereléseinek záralávétele tárgyában kibocsátott rendeletben kapott utasításhoz képest a Pécsi Izr. Hitközség általános iskoláját és internátusa épületeit és felszerelését 1948. évi június hó 11. napjával zár alá veszem*”. Az iskolához hatósági biztost és a számvevőség részéről irodatisztet rendelt ki, felkérve az iskolát, hogy „*a hatósági zár alá vétellel kapcsolatos hatósági tevékenykedésnél mindenben álljon a közegek rendelkezésére és azok munkáját a lehetőségekhez képest támogassa*”.²¹⁷ A tantestület záró értekezletén az államosítást így értékelte: „*Az iskolaév végével végre bekövetkezett a tanítóink által annyira várt államosítás, mely őket is végre biztos révbe vezette*”.²¹⁸ A nyár folyamán zajlott az államosítás előkészítésével kapcsolatos adminisztráció,²¹⁹ a leltár,²²⁰ és megtörtént az állami rendtartások életbeléptetése.²²¹ Péter ezalatt mint megbízott igazgató szerepelt.²²²

Az iskola államosítására végül 1948. október 1-jén került sor az 1948. évi XXXIII. tc. alapján.²²³ Az ingatlan állami tulajdonba vételének részleteit helyszíni tárgyalás során elkészített jegyzőkönyv rögzítette. Vita tárgyat képezték a Szeretetház ideiglenesen tanteremként használt helyiségei, amelyek végül nem kerültek állami tulajdonba.²²⁴

Az iskola államosítás utáni sorsa már nem tárgya jelen tanulmánynak, csupán viszonyítás-képpen közlünk a következő tan évekről még néhány adatot az iskolát látogató izraelita tanulókra vonatkozóan. Az 1948/49. tanévben az igazgató Péter maradt. Ekkor az I-VIII. osztályban az iskola tanulóinak túlnyomó része római katolikus vallású, mellettük több református, evangélikus, görög-katolikus és egy baptista volt. Az iskola 360 tanulója közül csupán 13 izraelita felekezethez tartozó, közülük 1 pécsi születésű volt.²²⁵ A következő tanévben 7 izraelita gyermek közül 3 született Pécsen, a többiek ekkor is budapestiek voltak.²²⁶ Az 1950/51. tanévben az I., V., VII., VIII. osztályban már nem is tüntették fel a gyermekek vallását az anyakönyvben, III., IV., VI. osztályban 1-1 izraelita tanulót jegyeztek fel, közülük egy volt pécsi, aki már az előző években is ide járt.²²⁷

4. Összegzés

Danziger és Kárpáti az iskola történetének feldolgozása során megemlékeztek az iskola életében szerepet vállalt tanítókról, igazgatókról, iskolaszéki tagokról és más pártoló polgárokról is. Mindannyiuk munkásságát részletesen méltatva mutatták be elhivatottságukat az iskola fennmaradásáért

217 MNL BAML VIII. 263. 220/948.

218 MNL BAML VIII. 263. 224/948.

219 Lásd például: MNL BAML VIII. 263. 225/948., 226/948., 227/948., 228/948., 229/948., 230/948., 231/948., 232/948.

220 MNL BAML VIII. 263. 234/948.

221 MNL BAML VIII. 263. 233/948.

222 MNL BAML VIII. 263. 235/948.

223 1948. évi XXXIII. tc. a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonbavétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában.

224 VÖRÖS, „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” 201–206.; BÁNYAI, Zsidó iskolák és gyerekintézmények a holokauszt után – Pécs példája. A termékkel kapcsolatban lásd például: MNL BAML VIII. 263. 245/948.

225 MNL BAML VIII. 263. 1948/49. tanév anyakönyve.

226 MNL BAML VIII. 263. 1949/50. tanév anyakönyve.

227 MNL BAML VIII. 263. 1950/51. tanév anyakönyve.

és fejlődéséért a legnehezebb időkben is. A betegség, korai halál vagy magánéleti okok miatt csupán rövidebb ideig az iskolánál működő tanítókon felül többségben voltak azok, akik egész életüket szentelték az iskolának több évtizedes működésükkel. E tanulmány az 1929 utáni időszakra vonatkozóan igyekezett folytatni a korábbi két igazgató-tanító feltárását. Ebben a szellemenben mutattuk be az iskolai intézményrendszer változásai mellett a tanítók és a tanulók személyét is.

Az iskola történetét végigkísérte az a szándék, hogy a hagyományok megőrzése mellett és azokra építkezve a jövő generációját modern szellemenben neveljék. Célnak tekintették, hogy „*az események törvényszerűségét és az elődök működését megfigyelve*” tanuljanak a múltból, ezáltal következtetéseket vonhassanak le jelenlegi helyzetükre nézve, hiszen „*a kulturszabadságért való küzdelemben mint zsidók, magyarok és kulturemberek*” kell megállniuk a helyüket. Az iskola tantestületének feladatáról 1929-ben az igazgatók így írtak: „*A tanulók belső és külső kapcsolódása révén, valamint a tanítók, előljárók és szülők barátságos és szoros együttműködése nyomán olyan egészséges és kifelé is áradó légkört akarunk teremteni, amelyben nem egymással versengő, hanem egymásért dolgozó felebarátokat, olyan embereket nevelhetünk, akik örökéletű kulturcéllok utáni törekvéseikkel és igaz életükkel nálunknál érdemesebb tagjai legyenek a társadalomnak.*”²²⁸ A megállapításuk azonban nem csupán ekkor érvényes, hanem az iskola egész történetét áthatotta, a legviszontagságosabb körülmények között is.

Zárásképpen Róth Sándor hitközségi elnöknek az 1946. május 19-i iskolaszéki ülésen elhangzott szavait idézzük, melyek összegezték az iskola fontos szerepét: „*Hitközségi elnök bevezetőjében visszaemlékezik az iskola dicsőséges múltjára. Az utolsó 25 évben megfigyelték a tanulók létszáma. Visszaemlékezik az 50 év előtti időre, amikor 8 osztályos iskola volt és 40-50 volt a létszám osztályonként. Reggel kint járt a temetőben. Az ottani sirok árvákat hagytak itt, most a sirok lettek árvák. Az iskola is árván maradt, de hiszi és szent meggyőződése, hogy ez mind meg fog változni. Feladatunk, hogy átmentsük a szellemet, melyet itt nyertünk és átadjuk az új nemzedéknek. Ha ezt megtettük, akkor megfeleltünk a reánk háruló kötelezettségeknek.*”²²⁹

5. kép: Az iskola tanulói és tanítói az 1920-as években.
DNZINGER – KÁRPÁTI, *A pécsi zsidó iskola története* 55. old.

228 DNZINGER – KÁRPÁTI, *A pécsi zsidó iskola története* 61–62.

229 MNL BAML VIII. 263. 58/946.

Felhasznált források és szakirodalom

1867. évi XVII. törvénycikk az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében, <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=86700017.TV&targetdate=&printTitle=1867.+%C3%A9vi+XVII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (2025. 06. 18.)
1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közsoktatás tárgyában, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800038.TV> (2025. 06. 18.)
1895. évi XLII. törvénycikk az izraelita vallásról, <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=89500042.TV&targetdate=&printTitle=1895.+%C3%A9vi+XLII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (2025. 06. 18.)
1942. évi VIII. törvénycikk az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94200008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (2025. 06. 18.)
1948. évi XXXIII. törvénycikk a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonbavétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94800033.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D43> (2025. 06. 18.)
- A pécsi izraelita elemi iskola (1887–1944), <https://pecsizsidóság.wordpress.com/2014/07/08/a-pecsi-izraelita-elemi-iskola-1872-1944/> (2025. 06. 18.)
- A zsidó iskolaügy Pécssett I., <https://pecsizsidóság.wordpress.com/2012/02/03/a-zsido-iskolaugy-pecsett-i/> (2025. 06. 18.)
- A zsidó iskolaügy Pécssett II., <https://pecsizsidóság.wordpress.com/2012/02/09/a-zsido-iskolaugy-pecsett-ii/> (2025. 06. 18.)
- A zsidó iskolaügy Pécssett III., <https://pecsizsidóság.wordpress.com/2012/03/26/a-zsido-iskolaugy-pecsett-iii/> (2025. 06. 18.)
- Az 1848. évi július hó 2-ára összehívott országgyűlés irományai, https://library.hungaricana.hu/hu/view/Orszaggyules_ReformkoriDok_JKV_1848- (2025. 06. 18.)
- BÁNYAI Viktória: Munkácsi Bernát (1860–1937) tanfelügyelői tevékenysége, <https://archive.nyttud.hu/nyk/107/15%20banyai.pdf> (2025. 06. 18.)
- BÁNYAI Viktória: Zsidó iskolák és gyerekeintézmények a holokauszt után – Pécs példája, <https://www.szombat.org/tortenelem/banyai-viktoria-zsido-iskolak-es-gyerekeintezmenyek-a-holokauszt-utan-pecs-peldaja> (2025. 06. 18.)
- BÁNYAI Viktória: Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780–1850. Budapest 2005
- BENCZE Imre – LADÁNYI Sándor: A polgári demokratikus forradalom és az egyházak. In: BALOGH Margit et al (szerk.): Magyarország a XX. században. II. kötet. Szekszárd 1997, 327–331.
- BENCZE Imre – LADÁNYI Sándor: A Tanácsköztársaság és az egyházak. In: BALOGH Margit et al (szerk.): Magyarország a XX. században. II. kötet. Szekszárd 1997, 331–336.
- BÖLÖNY József: Magyarország kormányai 1848–1975. Budapest 1978
- CSIZMADIA Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Budapest 1966
- DANZIGER Zsigmond – KÁRPÁTI Sámuel: A pécsi zsidó iskola története. Pécs 1929
- EÖTVÖS József: Kultúra és nevelés (szerk. FENYŐ István et al.) Budapest 1976
- FEHÉR Katalin: Oktatásügy. In: KOLLEGA TARSOLY István (szerk.): Magyarország a XX. században. V. kötet. Tudomány. Szekszárd 2000, 455–483.
- Források Pécs város polgárosodásáról (1867–1921). Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 15. Pécs 2010

- HUSZTI József: Gróf Klebelsberg Kunó életműve. Budapest 1942
- JÓBORÚ Magda: Köznevelés a Horthy-korszakban. Budapest 1972
- KARÁDY Viktor: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Budapest 1997
- KLEBELSBERG Kunó: Falusi népiskoláink kiépítése. Néptanítók Lapja 1925/25-26. sz. 1–2.
- KRASSÓ Sándor: Kötéltánc. Adalékok a pécsi zsidóság és Pécs 20. századi történetéhez. Pécs 2011
- LAKI János: A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában. In: Szita János (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. Pécs 1983, 213–254.
- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BAML) VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai
- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BAML) VIII. 263. Pécsi Izraelita (Füldő Utcai) Elemi Népiskola iratai
- MATOLAY Károly – ZSADÁNYI Oszkár (szerk.): Baranya vármegye Trianon után tíz évvel. Mohács 1930
- NIKLAJ Patrícia Dominika: A közoktatási intézményrendszer fejlesztésének jogi kihívásai az 1920-as években. In: KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina – MÁTHÉ Gábor – MEZEY Barna (szerk.): A közép-európai régió és a nyugati hatások: A tradicionális jog alakváltozásai. Budapest 2023, 183–190.
- NIKLAJ Patrícia Dominika: Az asszimilációs politika szerepe a kultúra és az oktatás területén a Horthy-korszakban. Díké 2024/1–2. sz. 435–465.
- NIKLAJ Patrícia Dominika: Iskolák a Tanácsköztársaság idején és a baranyai felekezeti tanítók felelőssége vonása. Díké 2020/1. sz. 127–148.
- NIKLAJ Patrícia Dominika: Magyar oktatásügyi igazgatás a XVIII. század végén. In: KRAUSZ Bernadett – MOHAY Ágoston – NIKLAJ Patrícia Dominika (szerk.): Per aspera ad astra. Tanulmányok neves pécsi jogászprofesszorok emlékére. Pécs 2017, 65–74.
- RADNÓTI Ilona: Siklós zsidósága a 18-20. században. In: NAGY Imre Gábor (szerk.): Baranyai történelmi közlemények 2. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 2006–2007. Pécs 2007, 265–320.
- ROMSICS Ignác: Ellenforradalom és konszolidáció. Budapest 1982
- SCHWEITZER József: A Pécsi Izraelita Hitközség története. Budapest 1966
- UJVÁRI Péter (szerk.): Magyar Zsidó Lexikon. Budapest 1929
- VÖRÖS István Károly (szerk.): „... házam imádságos háznak hivatik minden népek számára!” A Pécsi Izraelita Hitközség dokumentumok tükrében (1837–1950). Pécs 2016

